

דור לדור

קבצים לחקר ולתיעוד תולדות
החינוך היהודי בישראל ובתפוצות

נג

דור לדור

קבצים לחקר ולתיעוד תולדות
החינוך היהודי בישראל ובתפוצות

נג

יוצא לאור על ידי בתי הספר לחינוך של:

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב | אוניברסיטת בר-אילן | אוניברסיטת חיפה |
אוניברסיטת תל אביב | האוניברסיטה העברית | האוניברסיטה הפתוחה |
הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין

אוניברסיטת תל אביב תשע"ז

העורכים: יובל דרור, טלי תדמור-שמעוני

המערכת: רחל אלבוים-דרור, חנן אלכסנדר, שרה גורי-רוזנבליט, תמר הורוביץ, יעקב עירם

מרכזת המערכת ומביאה לבית הדפוס: איילת גיל-רוגן

עריכה לשונית: ישראל רונן

עימוד והפקה: מיכל סמו-קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

תמונות השער הקדמי (משמאל למעלה בכיוון השעון): חיים אריה זוטא (מימין) ובני משפחתו בפתח ביתם בשכונת זיכרון משה, ירושלים, אמצע שנות העשרים, מתוך אוסף המשפחה; קורס מדריכות ספורט, ביתן אהרון (התאריך אינו ידוע). המקור: ארכיון התמונות של הפלמ"ח 6873; אדם זקן שצויר משתי זוויות, של שני תלמידים. אליהו בילס יושב בין יצחק לפידות (משמאל) וי. שמיט (כנראה) העומדים ליד עבודותיהם ב'סטודיה' בגימנסיון העברי בקובנה (1938). התצלום מאוסף משפחת בילס.

תמונות השער האחורי (משמאל למעלה בכיוון השעון): חיים אריה זוטא (1912). המקור: אוסף שבדרון, הספרייה הלאומית; מתתיהו שלם במכון להווי ומועד. התמונה באדיבות המכון להווי ומועד, רמת יוחנן; מאלמת אלומות (גאולה קרניאל) בטקס קציר העומר. צילום: אחיאם שורר.

השיר "נד נד" מאת יהונתן גפן ובהלחנת יהודה פוליקר מופיע כחלק ממאמרו של דניאל מרום בקובץ זה – "ביאליק על הנדנדה". כל הזכויות על שיר זה שמורות למחברים ולאקו"ם.

עשינו ככל יכולתנו לאיתור בעלי הזכויות על כל החומר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, ואם תובא לידיעתנו נפעל לתקנה.

כתב-העת "דור לדור" – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי בישראל ובתפוצות" נועד לתת ביטוי למחקר העוסק בסוגיות בתולדות החינוך היהודי מנקודת ראות של דיסציפלינות מדעיות שונות: היסטורית, פילוסופית, סוציולוגית ואחרות.

כתובת המערכת:

"דור לדור – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך היהודי"

בית הספר לחינוך ע"ש חיים וג'ואן קונסטנטינו,

אוניברסיטת תל אביב, רמת אביב 6997801.

ayeletronen1@gmail.com

כתובת ארכיון החינוך היהודי:

<http://education.tau.ac.il/jewish-archive>

©

כל הזכויות שמורות

נדפס בישראל תשע"ז 2017

דפוס אלינר בע"מ, תל אביב

תוכן העניינים

7	פתח דבר	יובל דרור
	מושג ה"מולדת" בחינוך העברי בארץ ישראל בראשיתו (1882-1918) והשתקפותו בשירים שכתבו ילדים ובני נוער עבריים בשנות העשרים	דוד שחר
9		
33	ביאליק על הנדנדה	דניאל מרום
	מרד ואתוס מקצועי: יהודה פולני ודוד אידלסון בשנות לימודיהם בסמינר עזרה, 1906-1910	מרים סמט
73		
96	אליהו בילס: מחנך, מנהל ומייסד ה'מדרשה' למורי אמנות מקובנה לתל אביב, 1926-1966	מירי שטיינהרדט
	המהפכה החינוכית של ד"ר מיה רוזנברג בשכונת הקווקזים, בשעריים ובמרמורק, 1928-1940	צפורה שחורי-רובין
162		
211	"כל בחורה (ה) וטוב לנשק": חג"ם וההכשרה הגופנית ללחימה בתקופת "היישוב", 1939-1948	ברוך פורמן
	התגבשות החג הקיבוצי: סיפורו של המכון להווי ומועד מיסודו של מתתיהו שלם בשנים 1954-1975	פז אלניר
246		
272	זהויות ורגשות בעולמם של תלמידי בית ספר רמת גני: 1955-1962	יאיר זלטנרייך
	למידה חווייתית-התנסותית רבודה: משלחת הנוער הראשונה לפולין וצ'כוסלובקיה מטעם משרד החינוך והתרבות, קיץ 1966	אורית עובד
293		
326	גישות ואמצעים מתודולוגיים-היסטוריוגרפיים בתולדות החינוך: יומן מחקר אישי	יובל דרור

תיעוד ותעודה

- רמה זוטא
"הטקס המקובל – הדגל, הליכה בסך, נאום, התקווה":
"מורה המורים" ח"א זוטא ויומן בית הספר העממי
בבית הכרם, תרצ"ד
371
- חגית קליבנסקי
"דור לדור" – קבצים לחקר ולתיעוד תולדות החינוך
היהודי בישראל ובתפוצות, 1982-2017: קווים לדמותו
של כתב העת "דור לדור" ומה אפשר ללמוד ממנו על
מצב התחום?
394

סקירות ספרים

- עדינה בר-אל
הפעוטות האלה נעשו קנאים לשפה העברית
על הספר לא מבטן אלא מגן: תרומת גן הילדים
והגנות להתחדשות העברית כשפת אם,
תרנ"ט-תרצ"ו, צביה ולדן וצפורה שחור-רובין
405
- טלי תדמור-שמעוני
על הספר חלוצים בפועל: קריאות בספרות תעודית
של ותיקי יישובי הדרום בישראל, אילנה רוזן
411
- יובל דרור
תרומת ספרי זיכרונות אישיים לחקר תולדות החינוך:
ארבעה ספרי זיכרונות של פרופסורים (אמריטים) לחינוך,
לחקלאות ולהיסטוריה כדוגמה.
על ספריהם של חיים אדלר, זיכרונות ותובנות.
שמשון בן יהושע, הדבש והעוקץ: סיפור חיי.
זאב צחור, היינו התקומה. רנה שפירא, לוי יצחק 9
415
- המחברים וכתבותיהם
424
- תקצירים באנגלית
VII

המהפכה החינוכית של ד"ר מיה רוזנברג בשכונת הקווקזים, בשעריים ובמרמורק, 1940-1928

צפורה שחורי-רובין*

בשנת 1928 נקלעה ד"ר מיה רוזנברג, אישה צעירה, משכילה, חדורת אידאולוגיה חברתית ובעלת זיקה ציונית, לשכונת הקווקזים בתל אביב. רוזנברג הודעוזה מהמצב ההיגייני-הסניטרי הירוד ששרר בשכונה ומתנאי הדיור הקשים, בייחוד ממצבם הבריאותי הירוד של הילדים, נגועי גרענת וגזות ומוכי נזלת. היא החליטה שזה המקום שבו תחל להגשים את חזונה החינוכי, חזון שרקמה בעת לימודיה באוניברסיטת וינה, ותקדיש את חייה לעבודה פילנתרופית-סוציאלית בקרב אוכלוסיות מצוקה – אימהות עובדות קשות-יום, תיטיב את איכות חייהן ותשפיע על חינוך ילדיהן. אמרה ועשתה! היא הקימה בשכונה "מעון-יום לילדי המזרח" כדי להרחיק מסכנות הרחוב ולחנכם בסביבה היגיינית-בריאותית מוגנת. בשנות העשרים של המאה העשרים, מעון-היום הפרטי שהקימה רוזנברג היה מסגרת חינוכית חדשה בארץ ישראל, שאפשרה לילדי השכונה המזונחת לבלות את ימיהם במשחק וביצירה בסביבה חינוכית חווייתית. כעבור שנה, בשנת הלימודים 1930/1929, הרחיבה רוזנברג את מפעלה והקימה מעון-יום נוסף לילדי שעריים, שכונת התימנים ברחובות, שכלל בהמשך (בסתיו 1934) עוד מעון-יום ובית ספר למלאכה לבנות התימניות, שניהם במרמורק, ולידם פנימייה לתלמידות חוץ. במרכז מפעלה העמידה רוזנברג את בנות העדה התימנית כשמטרתה ליצור בעבורן מסגרת חינוכית-חברתית, למנוע את הוצאתן לעבודה בגיל צעיר, ללמדן קרוא וכתוב, לפתוח לפנייהן את הדרך לרכוש מקצוע כדי שתוכלנה לצאת לחיים עצמאיים-כלכליים ותוכשרנה לחיים המודרניים.

מטרות המחקר הן לחשוף את פעילותה החלוצית ואת מפעלה הפילנתרופית-הסוציאלית של ד"ר מיה רוזנברג למען אוכלוסיית ילדי מצוקה בארץ ישראל, להאיר את דמותה הייחודית ולחלץ אותה מאלמוניותה, להבליט את חלקה בהטמעת רעיון מעונות-היום בארץ ישראל ואת תרומתה להעצמת הבת התימנייה.

* תודותי מקרב לב נתונות לכל מי שסייע בידי להשלים את המחקר: למירי זורביב מספריית המכללה האקדמית לחינוך על שם קיי בבאר-שבע, לענת יטבת מספריית המכללה האקדמית לחינוך 'אורנים', לאלונה מנדלסון מארכיון החינוך היהודי בארץ ובגולה באוניברסיטת תל אביב (אח"י),

"שכונות התימנים שעריים ומרמורק זכו למוסדות חינוך משוכללים ביוזמתה של האישה הנפלאה מיה רוזנברג שעשתה גדולות בשטח החינוך. [...]. האישה הנפלאה הזאת ידעה להאציל מנשמתה על מוסדותיה. וללא כל מליצה, כי אם מתוך ודאות מציאותית, יש להגיד, כי היא הכניסה אור למחשכים של חיי התימנים".
משה סמילנסקי¹

מבוא

בשנת 1928 ד"ר מיה רוזנברג, אישה צעירה, משכילה, חדורת אידיאולוגיה חברתית ובעלת זיקה ציונית, נקלעה באקראי לשכונת הקווקזים בתל אביב. רוזנברג הזדעזעה מהמצב ההיגייני-הסניטרי הירוד ששרר בשכונה ומתנאי הדיור הקשים, במיוחד ממצבם הבריאותי הירוד של הילדים, נגועי גרענת וגזזת ומוכי נזלת. היא החליטה שזה המקום שבו תחל להגשים את חזונה החינוכי, חזון שרקמה בעת לימודיה באוניברסיטת וינה שבאוסטריה, ותקדיש את חייה לעבודה פילנתרופית-סוציאלית בקרב אוכלוסיות מצוקה – אימהות עובדות קשות-יום, תטיב את איכות חייהן ותשפיע על חינוך ילדיהן. אמרה ועשתה! היא הקימה בשכונה "מעון-יום לילדי המזרח" כדי להרחיקם מסכנות הרחוב ולחנכם בסביבה היגיינית-בריאותית מוגנת. באותן שנות העשרים של המאה העשרים, מעון-היום הפרטי שרוזנברג הקימה היה מסגרת חינוכית חדשה בארץ ישראל,² שאפשרה לילדי השכונה

להדס אביבי מארכיון רחובות, למרים טוראל מארכיון ציוני מרכזי בירושלים (אצ"מ), לרבקה פרשל-גרשון מהארכיון העירוני תל אביב-יפו. תודה לכולן על הסיוע באיתור המקורות הרלבנטיים הפזורים בספריות ובארכיונים.

- 1 משה סמילנסקי, רחובות – שישים שנות חייה, תר"ן-תש"י, תל אביב תש"י, עמ' 148. הערה: כדי להקל על הקריאה שועתקו הציטוטים שנכתבו בכתב עברי ארכאי לכתב מלא הנהוג בימינו.
- 2 מעונות-יום למען ילדי אימהות עובדות נוסדו בארץ ישראל על ידי ארגוני נשים החל משנת 1927. הקמת המעונות הייתה נחוצה לאימהות עובדות כדי שתוכלנה לשמור על מקומות עבודתן. בתנועת הפועלות יצאה הקריאה להקמת מעונות מאותן אימהות עובדות, שהתקשו לצאת לעבודה באין מי שישגיח על ילדיהן. הלחץ החריף באמצע שנות השלושים, כאשר המשבר הכלכלי והאבטלה אילצו עקרות-בית רבות להצטרף לשוק העבודה. מעון-יום ראשון בתל אביב, הוקם במאסר 1927 על ידי הסתדרות נשים עבריות (נוסדה בירושלים בשנת 1920). בראשן עמדה אז רופאת הילדים ד"ר מרים קיסילובה-סמילנסקי, שהייתה אחת הפעילות להקמתו. כך כתבה: "אנו עומדים עכשיו על סף העלייה החמישית ושוב עלינו לדאוג לאחותנו מן הגולה שתבוא יחד עם בעלה ועם ילדיה לעזור לבניין המולדת העברית. מהראוי שתמצא בעירנו, בתל אביב, תנאים מתאימים, למען תוכל להתגבר על המעצורים הנפגשים בכל מקום חדש. עלינו גם לדאוג לקטנים שהם הם עתידנו ויסוד ביתנו הלאומי. לשם כך עלינו לשאוף לכיסוי עירנו הצעירה, החוגגת השנה את יובלה העשרים, ברשת של מעונות-היום, שהם כיום הכרח חיים לנו". ברבות השנים נוצרה בארץ ישראל רשת ענפה של מעונות-יום, שבהם התחנכו ילדים משכבות סוציו-אקונומיות שונות של החברה הארץ ישראלית. ראו מרים קיסילובה-סמילנסקי, "תולדות מעון היום הראשון בתל אביב", האשה, שנה שלישית, חוברת ג (תרפ"ט), עמ' 14-15; "המעון היומי לתינוקות", פרוטוקול הישיבה ה-34 של

המוזנחת לבלות ימיהם במשחק וביצירה בסביבה חינוכית חווייתית. רוזנברג "ראתה במוסד מפעל חיים וחזון חינוכי שישמש התחלה נועזת לעשרות מפעלים דומים ביישובי עולי המזרח ככל הארץ".³ ואכן כעבור שנה, בסתיו תר"ץ (שנת הלימודים 1930/1929), הרחיבה רוזנברג את מפעלה והקימה מעון-יום נוסף, הפעם לילדי שעריים, שכונת התימנים ברחובות. בסוף שנות העשרים, מסגרת חינוכית זו, כבר החלה להיוסד ולהתבסס בערים אחדות בארץ (חיפה, תל אביב, טבריה, ירושלים), אך לרחובות וסביבותיה טרם הגיע שמה. את בשורת מעונות-היום הביאה רוזנברג לשעריים, שבה הקימה מעון-יום, שהיה אבן הפינה למוסד החינוכי הראשון במפעלה הפילנתרופי-הסוציאלי שכלל בהמשך (בסתיו 1934) עוד מעון-יום ובית ספר למלאכה לבנות התימניות, שניהם במרמורק, ולידם פנימייה לתלמידות חוץ. במרכז מפעלה רוזנברג העמידה את בנות העדה התימנית במטרה ליצור עבורן מסגרת חינוכית-חברתית, למנוע הוצאתן לעבודה בגיל צעיר, ללמדן קרוא וכתוב, לפתוח בפניהן את הדרך לרכוש מקצוע, בלשונה: "כל אחת יהיה לה מקצוע בחיים", וכך תוכלנה לצאת לחיים עצמאיים-כלכליים ותוכשרנה לחיים המודרניים.

מתודולוגיית המחקר

המחקר מתמקד ב-12 שנות פעילותה פורצת הדרך של ד"ר מיה רוזנברג בשכונת הקווקזים, בשעריים ובמרמורק; החל בשנת 1928 שאז הקימה את מעון-היום לילדי שכונת הקווקזים בתל אביב, עבור לשעריים, שהייתה באותן שנים מרכז הקיבוץ התימני בארץ ובה הקימה בשנת 1929 מעון-יום לילדי השכונה, וכלה בשני מפעלים חינוכיים נוספים שהקימה במרמורק בשנת 1934: בית ספר למלאכה לבנות התימניות, שנועד להעניק להן חינוך עיוני ומקצועי, ולירו מעון-יום לילדי מרמורק. רוזנברג התמידה בעבודתה וטיפחה את מוסדותיה עד שנת 1940, שאז נפצעה בעת עבודתה בבית הספר ונפלה למשכב. אחותה המשיכה לטפל בענייני מוסדותיה עד שנת 1942, וכאשר הוברר שמצבה הבריאותי של מיה רוזנברג לא יאפשר לה לשוב לעבודתה, הועבר הניהול לידי המחנכים יעקב (קוטלצ'וק) צוק ורעייתו יוכבד. בשנת 1947 עברו מוסדותיה של רוזנברג לחסות ויצ"ו העולמית. מטרת המחקר: לחשוף את פעילותה החלוצית ואת מפעלה הפילנתרופי-הסוציאלי של ד"ר מיה רוזנברג למען אוכלוסיית ילדי מצוקה בארץ ישראל, להאיר את דמותה הייחודית ולחלץ אותה מאלמוניותה, להבליט את חלקה בהטמעת רעיון מעונות-היום בארץ ישראל ולהעריך את תרומתה למציאת פתרונות חינוכיים-מקצועיים להעצמת הבת התימנייה.

מועצת העיר, 27.2.1928, ידיעות עיריית תל אביב, שנה ג, גיליון 8-9 (תרפ"ח), עמ' 49, סעיף 349; בדנה יהודאי, "שיתוף קיבוצים - מעונות", אגרת לחינוך 73 (1985), עמ' 36; אסתר זמורה, נשים עבריות ציוניות, תל אביב 2002, עמ' 104; בת-שבע מרגלית שטרן, גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ ישראלית 1920-1939, ירושלים 2006, עמ' 354.

3 יעקב צוק, "גלגוליו של מוסד", ללא תאריך [1959], אח"י, תיק א-352, מכל 8.204/4.

המחקר מתבסס על שני סוגי מקורות: (1) מקורות ראשוניים ובהם שפע של חומר ארכיוני הפזור בארכיונים השונים: ארכיון החינוך היהודי בארץ ובגולה באוניברסיטת תל אביב (להלן, אח"י), ארכיון ציוני מרכזי בירושלים (אצ"מ), ארכיון לתולדות העיר רחובות והארכיון העירוני – עיריית תל אביב-יפו; ראיונות וספרי זיכרונות שכתבו בני רחובות, שעריים ומרמורק, שבהם העלו על הכתב את סיפורם האישי, האירו את דמותה של מיה רוזנברג ותיארו את מפעלה מנקודת מבטם האישית; עיתונות בת הזמן; (2) מחקרים בתחום ההיסטוריה של החינוך, ההיסטוריה של רחובות ותולדות יהדות תימן השלימו את התמונה וסייעו לביסוס המחקר. ניתוח הממצאים וגיבוש התובנות המחקריות הושגו על השוואה בין המקורות הראשוניים לספרי ההיסטוריה, ואימותם על רקע התקופה ההיסטורית ומאורעותיה.

א. עשייה פילנתרופית-נשית למען אימהות עובדות

התפתחות שירותי הרווחה הציבוריים בארצות המערב ובאמריקה במאה התשע עשרה קשורה קשר הדוק בפעילות פילנתרופית של נשים, בדרך כלל מבוססות כלכלית ובעלות פנאי.⁴ הפילנתרופיה המסורתית שהתבססה על ערכים של חסד וצדקה, אהבת האדם ונתינה, הייתה מזוהה על פי תפיסות עולם מסורתיות עם המין הנשי שתפקידו היה לפעול בתוך המרחב הפרטי בתחום רווחת הפרט, המשפחה והחלשים בקהילה, הרחק מן המרחב הציבורי שעליו חלשו הגברים. הנשים פעלו בהתנדבות בלבד למען רווחת נשים וילדים, דאגו לשיפור חייהם, להקמת שירותי רווחה עבורם, לקידום זכויותיהם ולסיוע למהגרות במצוקה. עם הזמן הפילנתרופיה סללה עבור הנשים המתנדבות את הדרך גם למרחב הציבורי-הגברי והן הרחיבו את פעילותן לתחומים נוספים במסגרת הקמת ארגוני צדקה באותם תחומים שהוגדרו 'נשיים'.⁵

מאז ומתמיד הייתה הפילנתרופיה מושרשת במסורת היהודית. בארץ ישראל, בתקופת היישוב הישן ובתקופת העליות הראשונות, הייתה נפוצה פעילות פילנתרופית של נשים שעיקרה עשיית חסד וצדקה ללא שכר בצדה, בצד הטיפול במשפחה ובבית. נשים עסקו בסעד ובפילנתרופיה, שהיו "מאז ומעולם תחומי עיסוק של נשים ונתפסו כהרחבה של התפקידים המסורתיים-ביתיים של האישה".⁶ הן סייעו לנזקקים, לחולים ולאמהות במצוקה,

4 חנה הרצוג, "ארגוני נשים בחוגים האזרחיים – פרק נשכח בהיסטוריוגרפיה של היישוב", קתדרה 70 (ינואר 1994), עמ' 117; הנ"ל, "נשים יהודיות בגל הראשון של הפמיניזם בעולם", בתוך: ירמיהו יובל (עורך), זמן יהודי חדש, ירושלים 2007, עמ' 55-60 (להלן הרצוג, "נשים יהודיות").

5 Frank K. Prochaska, *Women's and Philanthropy in Nineteen Century England*, Oxford 1980, pp. 220-230; Linda Gordon Kuzmack, *Women's Cause: The Jewish Women's Movement in England and The United States, 1881-1933*, The Ohio State University Press 1990

6 לילך רוזנברג-פרידמן, מאמונה למעשה: שבעים שנה לתנועת "אמונה", ירושלים 2006, עמ' 22; הרצוג, "ארגוני נשים", עמ' 117.

תמכו בנשים הרות וכיולדות, ביתומים ובאלמנות, בישלו ארוחות ופתחו מטבחים לחלוקת מצרכי מזון לעניים ולחולים, חילקו ביגוד ואספו כספים שנועדו לסייע לאימהות נצרכות ולמשפחותיהן. פעילות פילנתרופית זו נתפסה כתחום "נשי" מסורתי, נחלתן של נשים, "שאינה מסכנת את חלוקת התפקידים המגדריים".⁷ הבחירה בתחומי פעולה "נשיים" הכשירו אט-אט את האישה לחדור למרחב הציבורי מבלי לעורר התנגדות מצד הגברים. כך קרה שנשים כריזמטיות לא מעטות ניצלו מצב זה כדי לקדם את מעמדם בציבור, להרחיב את תחומי עיסוקן ולהשתלב בעשייה פילנתרופית בתחום הציבורי, כמו הקמת ארגוני נשים וולונטריים שפעלו בתחומי הבריאות, החברה והרווחה, ושחרתו על דגלם לשפר את מעמד הנשים בארץ ולקדם את זכויותיהן.⁸ הן הביאו את התפקיד ה"ביתי" ה"נשי" אל התחום הציבורי, והפכו את הצדקה והפילנתרופיה לעבודה חברתית מקצועית.⁹ ואכן, הצורך לסייע לאימהות ולילודות היה המניע לייסודן של אגודות נשים כבר בתקופת היישוב הישן, שקיבלו עליהן תפקידים בעלי אופי סוציאלי במסגרת עשיית חסד וצדקה.¹⁰ לאחר מלחמת העולם הראשונה החלו לקום בארץ ישראל ארגוני נשים (כמו הסתדרות נשים עבריות, התאחדות נשים עבריות לשיווי זכויות בארץ ישראל), שפעלו בהתנדבות במטרה לקדם נושאים בריאותיים-חברתיים-חינוכיים, לסייע ולטפח אוכלוסיות חלשות בעיקר תינוקות וילדים, ולהקים למענם שירותי רווחה שהיו חדשניים בתקופתם, כמו מוסדות ייעוץ ועזרה (טיפות חלב ובתי תינוקות) וכמו מעונות-יום לילדי אימהות עובדות, העומדים במרכזו של מאמר זה.

ב. מעונות-יום: ממת?

מעונות-יום החלו להיווסד באירופה בתקופת התיעוש בעקבות המהפכה התעשייתית, שחוללה מעבר מכלכלה המבוססת על חקלאות ועבודת ידיים לכלכלה המבוססת על תעשייה ועל ייצור המוני במכונות. המהפכה גרמה לשינויים חברתיים, ליצירת מעמד הפועלים ולשינוי באורח חייו של הפרט בחברה. התנאים החדשים אילצו אימהות לצאת לעבודה בבתי החרושת ולהיעדר מן הבית רוב שעות היום. כתוצאה מכך התעורר הצורך בהקמת מוסדות לילדים מתחת לגיל בית הספר, שבו תוכלנה האימהות להפקיד את ילדיהן למשך שעות עבודתן. ואכן, בראשית המאה התשע עשרה החלו לקום מוסדות צדקה לילדים ונוער בשכונות צפופות אוכלוסין ובאזורי תעשייה, כדי להכניסם למסגרת מוגנת ולמנוע היווצרות מצב של עזובה. מוסדות אלה מומנו על ידי פילנתרופים. הראשון שבהם, רוברט ואן (1858-1771), תעשיין אנגלי, ייסד בשנת 1816 מוסד כזה קרוב לבית

7 הרצוג, "נשים יהודיות", עמ' 59.

8 רוזנברג-פרידמן, 22; אסתר זמורה, נשים עבריות ציוניות, תל אביב 2002, עמ' 27-33.

9 הרצוג, "נשים יהודיות", עמ' 59.

10 מרגלית שילה, "פילנתרופיה כנתיב נשי לספירה הציבורית", בתוך: טובה כהן (עורכת), האשה ביהדות: "מעשה ידיה" – אשה בין עבודה ומשפחה, רמת גן 2001, עמ' 17-23.

החרושת שבכעלותו בניו-לנארק, וקלט בו את ילדי האימהות שעבדו בבית החרושת, כדי שהן תהיינה פטורות מן הדאגה לילדיהן ותוכלנה לעבוד ולהשתכר, בעוד ילדיהן יועסקו במשחקים, בשירה ובריקודים בכל שעות היום, ויתחנכו להתנהגות חברתית רצויה. המוסד נקרא 'בית ספר לפעוטות' (Infant School) והוא פעל תוך הדגשת הבריאות והספורט.¹¹ הצלחתו של המוסד שימשה דוגמה ומופת ל'בתי ספר לפעוטות' נוספים, שנוסדו בעקבותיו בערים רבות באנגליה; הראשון נפתח בלונדון בשנת 1819. בזכות רעיונו פורץ הדרך של רוברט אואן, להוציא את הילדים הקטנים מן הסביבה העלובה של הוריהם על מנת לחנך אותם על ידי משחק, שירה וריקוד לחיי חברה ולהתנהגות רצויה, ובזכות יישומו בפועל, נקבע לאוואן מקום של כבוד בתולדות החינוך;¹² בזכותו אף קמה תנועה לייסוד מוסדות כאלה ברחבי המדינה. הגורמים אשר הביאו להקמת המעון-היומי היו, אם כן, סוציולוגיים יותר משהיו פסיכולוגיים או חינוכיים, דהיינו ההכרה כי טיפול והשגחה מתאימים בשנות החיים הראשונות, יש בכוחם למנוע תוצאות מאוחרות יותר של ליקויי התפתחות עתידיים, ולשמש מעין אמצעי חברתי להגנת הילד ולהבטחת בריאות הציבור. גם מעון-היום (crèche) הראשון שנוסד בפריז סמוך לאמצע המאה התשע עשרה (1840 בערך), נועד לטפל בצרכי הגופניים של הילד בעת היעדרה של האם, וגם כאן הדבר נעשה מתוך מטרה סוציולוגית ולא חינוכית.¹³ האגודה למען מעונות-היום (Société des Crèches) זכתה להכרת ממשלת צרפת רק בשנת 1869. מעונות-יום ציבוריים הוקמו גם בארצות הברית על ידי אגודות צדקה פרטיות. הראשונה שבהן הייתה האגודה לצדקה של באפל (Charity Organization Society), שייסד אנסלי וילקוקס (Wilcox, 1856-1930), עורך דין, מחנך, איש ציבור ופעיל בענייני צדקה. האגודה יסדה בשנת 1881 את מעון-היום הראשון בארצות הברית בבאפלו, עיר תעשייה במדינת ניו-יורק, עבור אימהות עובדות. המעון נפתח בבית שרכש הנדבן בנג'מין פיטץ' (Fitch) וניהלה אותו מריה מ' לאב (Love), עובדת סוציאלית חלוצה, לאחר שביקרה בצרפת והתוודעה למצבם הגרוע של ילדי אימהות עובדות ולפתרונות שנמצאו עבורם. בעקבות הצלחתו, היה מעון זה למקור חיקוי למעונות-יום שקמו בעקבותיו ברחבי אמריקה.¹⁴

ג. מעונות-יום בארץ ישראל: התחלות

ההיסטוריוגרפיה היישובית קושרת את ראשיתם של מעונות-היום בארץ ישראל לפעילותן החלוצית של שתי נשים, רופאות במקצוען, שפעלו בראשית המאה העשרים בתחום

11 גרעון פרוידנברג, רוברט אואן: מחנך העם, תל אביב 1970, עמ' 53-56, 235, 242; יובל דרור, כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הצינוני, ירושלים תשס"ח, עמ' 158.

12 פרוידנברג, עמ' 56.

13 ג'ון ס' ברובאכר, בעיות החינוך בהתפתחותן ההיסטורית ב, תל אביב 1965, עמ' 470-472.

14 "The Fitch crèche of Buffalo", *The Buffalo History Gazette*, 11.7.2011 <http://www.buffalohistorygazette.net/2011/07/the-fitch-creche-of-buffalo.html>

העבודה הרפואית הציבורית-הסוציאלית. שתי הרופאות פרצו את הדרך בפיתוח שירותי רווחה חדשניים כדי לספק מענה לצורכי אוכלוסייה שלא זכתה לשום טיפול באותם ימי בראשית – נשים וילדים. במהלך עבודתן הרפואית היומיומית בבית החולים נחשפו הרופאות למצוקתה של אוכלוסיית מטופליהן, והן החליטו לפעול למען רווחתה. הן הקימו וניהלו, כל אחת בנפרד, יש מאין, מוסד חדשני בארץ ישראל – מעון-יום – לילדי אימהות עובדות משכונות מצוקה, אימהות שיצאו לעבוד כדי לסייע לפרנסת המשפחה, ובכך אפשרו לילדיהן מסגרת היגיינית-בריאותית בטוחה. הראשונה שבהן היא ד"ר בת שבע יוניס (1880-1947), רופאת נשים בתל אביב וביפו, שניהלה מעון-יום לילדי התימנים ביפו בשנים 1913-1914, ערב מלחמת העולם הראשונה.¹⁵ השנייה היא ד"ר הלנה כגן (1889-1978), רופאת ילדים בירושלים, שיזמה, הקימה וניהלה מעון-יום לילדי אימהות עובדות בירושלים בשנים 1916-1917, בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה.¹⁶ מטרה אחת עמדה לנגד עיניהן – להיטיב את מצבם הבריאותי של ילדים בארץ ישראל ולשפר את איכות חייהם.

המיוחד בפעילותן של שתי הרופאות שהן נרתמו במלוא מרצן לסייע באופן עצמאי ומכוח אישיותן למען רווחת אימהות עובדות וילדיהן. הן פעלו בהתנדבות שלא על מנת לקבל שכר לפועלן, ללא כוחו של ארגון מאחוריהן, ללא מניע רווחי, פוליטי, מפלגתי או מטעמי כדאיות, אלא מתוך יוזמה אישית גרידא ומתוך מחויבות חברתית טהורה. היה זה עוד בטרם נוסדו ארגוני נשים למיניהם שנטלו על עצמם משימה חשובה זו.

אל נשות מופת אלה, ד"ר בת שבע יוניס וד"ר הלנה כגן, אני 'מצרפת' את ד"ר מיה רוזנברג, בוגרת אוניברסיטת וינה בהתמחות פילוסופיה ומדעי החינוך. בתום לימודיה בשנת 1928 שבה רוזנברג ארצה ושמה לה למטרה להקדיש עצמה לעבודה פילנתרופית-סוציאלית-חינוכית בקרב אוכלוסיות חלשות. היא הקימה ביוזמתה וניהלה מעונות-יום לילדי אימהות עובדות בשכונות נחשלות, ואף תמכה בהם בעזרת תרומות ומענקים שגייסה ממקורות שונים בארץ ובחור"ל. היא הצליחה לקבץ סביבה חוג של ידידים ומספר עובדים נאמנים ובסיועם ניהלה את מפעלה החינוכי-החלוצי.

15 אילן גל-פאר, "להפריח הניצנים: החינוך לילדי התימנים בגני הילדים העבריים, ראשיתו ומקורותיו", בתוך: שלום סרי (עורך), סעי יונה: יהודי תימן בישראל, תל אביב 1983, עמ' 269; צפורה שחור-רובין, "ד"ר בת שבע יוניס-גוטמן: אם-טיפוס לרופאה ציונית בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית", בתוך: מרגלית שילה וגדעון כ"ץ (עורכים), עיונים בתקומת ישראל (סדרת נושא): מגדר בישראל א, קריית שדה-בוקר 2011, עמ' 231-262.

16 נ' גל, "ד"ר הלנה כגן: 50 שנה בשירות רפואת הילדים", אצ"מ, F49/2411; צפורה שחור-רובין, "ד"ר הלנה כגן: הרופאה שהפכה לאגדה", קתדרה 118 (טבת תשס"ו), עמ' 89-114.

ד. ד"ר מיה רוזנברג: לדמותה

ד"ר מיה רוזנברג (1904–1970) נולדה באודסה. משפחתה הייתה מעורבת במהפכת 1905 ברוסיה, חלקם נספו והאם עם ילדיה עלתה לארץ ישראל בשנת 1911 והתיישבה בחיפה.¹⁷ מיה סיימה את לימודיה התיכוניים בשנת 1921 במחזור ד של בית הספר הריאלי העברי בתקופת ניהולו של ד"ר ארתור בירם.¹⁸ בית הספר הריאלי נוסד כבית ספר עמלני, הראשון בארץ ישראל. התפיסה העמלנית, שינקה את מקורותיה מרעיונות החינוך החדש שרווחו במוסדות החינוך באירופה, הדגישה את הפעילות העצמית של התלמידים ואת שיתופם הפעיל בתהליך הלמידה, והבליטה את הצורך בהכשרתם לעבודה עצמית כדי לטפחם כתלמידים בעלי

מיה רוזנברג (באדיבות ארכיון רחובות)

יכולות ולא רק כבעלי ידיעות. ד"ר בירם בעזרת צוות מורים שעלו מאירופה, קישר את הרעיונות הפדגוגיים עם הצורך הלאומי של עם ישראל לחזור לאדמה ולעבודת הכפיים היצרנית.¹⁹ רוזנברג הושפעה מהרעיונות הפדגוגיים שספגה בבית הספר ונשאה עמה את זרעיהם שהחלו לנבוט ולפרוח משנת 1928 עת החלה להקים בארץ מוסדות חינוך ייחודיים וחדשניים לתקופתם. בתום לימודיה התיכוניים, בשנת 1922, והיא בת שמונה עשרה, החליטה רוזנברג להמשיך ללמוד ולהתמקד בפילוסופיה ובמדעי החינוך באוניברסיטת וינה.²⁰

- 17 קורות חייה של רוזנברג נדלו מכמה מקורות: (1) יעקב זוק, מנהל מוסד ויצ"ר ע"ש מיה רוזנברג ברחובות, במכתב שמופנה אל חבריה, מכריה ומוקירי זכרה, תורמים פוטנציאליים. במכתב הוא מספר על מיה רוזנברג ועל ההיסטוריה של הקמת מפעליה החינוכיים לרווחת ילדי תימן בשעריים ובמרמורק. אח"י, תיק 349, מכל 8.204/3. המכתב כתוב ביידיש ללא תאריך [1953]. תודתי ליוכבד קלוזנר על תרגום המכתב לעברית; (2) יעקב זוק, "לאישיותה ופעלה של הגב' מיה רוזנברג", במת האשה 52 (אפריל 1970), עמ' 25 (להלן זוק, "לאישיותה ופעלה"); (3) אביבה רמון, "פואמה פדגוגית" – נוסח ישראל, במת האשה 26 (יולי-אוגוסט 1964), עמ' 25–28 (להלן רמון, "פואמה פדגוגית"); (4) לילי קליין-ירושלם, פרקי חיים: וינה-ירושלים-גבעת חיים, גבעת חיים מאוחד 2002, עמ' 43–44 (להלן קליין, פרקי חיים); 5. מסמכים שונים שמצאתי בארכיונים ופורטו להלן.
- 18 ארכיון בית הספר הריאלי, סניף בית בירם, חיפה. תודתי לארכיונאי שמעון ולדהורן.
- 19 דוד שחר, "עמלנות" ו'עבודה עצמית' בחינוך העברי בארץ ישראל בראשיתו, 1882–1918, מעוף ומעשה 7 (2001), עמ' 145–169.
- 20 קבלת נשים ללימודים אוניברסיטאיים באוסטריה הושגה לאחר מאבק. אוסטריה הייתה המדינה האחרונה באירופה שפתחה את שערי האוניברסיטאות ללימודים לנשים לצורך קבלת תואר. האוניברסיטאות באוסטריה קיבלו לראשונה נשים בשנת 1897, אם כי הוגבלו בתחילה לפקולטות לפילוסופיה בלבד. בשנת 1900 נשים התקבלו גם לפקולטות לרפואה, ורק בשנת 1919, לאחר פירוק האימפריה האוסטרית, התקבלו נשים באוסטריה גם לפקולטות למשפטים. התואר דוקטור לפילוסופיה הוענק לראשונה לאישה במאי 1900. ראו רחל מנקין, "העלמות המשכילות, נכדות הצדיק הגדול וצ"ל, קורבנות החינוך הבלתי-טבעי", הארץ, מוסף תרבות וספרות, כ"ג בתמוז תשע"ו (29.7.2016).

לצורך לימודיה, רוזנברג הייתה חייבת בכחינת משנה בהיסטוריה, ובעצת ידידים פנתה אל ד"ר אדמונד ירושלם, מורה להיסטוריה ולגיאוגרפיה בבית הספר למסחר, כדי שיעזור לה בהכנות לבחינה. מאז צמחה ידידות רבת שנים עם המשפחה.²¹ בתום לימודיה הוכתרה רוזנברג בתואר דוקטור. אחד המורים שהשפיע עמוקות על דרך חשיבתה היה פרופ' מוריס שליך (Schlick, 1882-1936), פילוסוף גרמני ממיסדי החוג הווינאי.²² שליך פיתח בספרו "חכמת חיים" (1908) את המחשבה, שהאדם ניכר בהיותו אדם כאשר הוא משחק. לדירו אין הכוונה למשמעות הטריטוריאלי של המונח 'משחק' האומרת קלות דעת, אלא כוונתו לציין את החופש שבמשחק הנובע מן השמחה במנותק ממטרה כלשהי. ערכם של החיים תלוי בשמחה, היא מרעננת ומעשירה, מרחיקה מדאגות ומעלה את האדם מעל ליומימו. כאשר ילד שמח, הוא מונע על ידי שמחה פנימית ללא מטרה או כוונה מסוימת.²³

זאת ועוד, במהלך לימודיה נחשפה רוזנברג ביתר שאת לעקרונות החינוך הפרוגרסיבי – החינוך החדש – שהחל דרכו בגרמניה בשנות העשרים של המאה העשרים, ושעל עקרונותיו נבנה בית הספר העמלני. החינוך הפרוגרסיבי ביקש לייסד בתי ספר חדשים שבבסיסם פעילות עצמית, הקניית כישורים, הכוונה ליצרנות, העמדת העמל והמלאכה

21 קליין, פרקי חיים, עמ' 43-44. לילי ירושלם (1912-2009) נולדה בווינה למשפחה משכילה וציונית. אביה היה מורה בבית ספר תיכון למסחר, בעל השכלה בהיסטוריה, גיאוגרפיה וספרות גרמנית, פעיל ציוני. הוא עלה ארצה בשנת 1939 והיה מראשי 'בני ברית' ועורך מדור ההיסטוריה הכללית של האנציקלופדיה העברית. לילי גדלה באווירה ארץ ישראלית ולמדה עברית במסגרת המשפחתית. בשנת 1935 לאחר שסיימה את לימודי הדוקטורט, עלתה ארצה. היא התיישבה בקיבוץ גבעת חיים וכעבור שנה עברה לירושלים והייתה מזכירתו של יהודה לייב מאגנס. משנת 1948 הייתה חברת קיבוץ גבעת חיים. ראו "קיבוצניקית בעל כורחה: לילי קליין ירושלם, מזכירתו של יהודה לייב מאגנס, 1912-2009", הארץ, 4.12.2009; ריאיון המחברת עם אחותה של לילי, חוה ירושלם-בירנבאום, מעוז חיים, 9.11.2016. חוה עלתה ארצה בשנת 1939 בהיותה בת 14, ולמדה בסמינר אשכולי בירושלים במחזור הראשון. בחופשת הקיץ עזרה למיה רוזנברג בגן הילדים במרמורק והתארח בביתה ברמת גן. רוזנברג בביקורה התכופים באירופה למטרת איסוף כספים עבור מוסדות החינוך שלה, נהגה להתארח בבית משפחת ירושלם בווינה.

22 החוג הווינאי (Der Wiener Kreis) נשען על הקתדרה למדעים מדויקים בווינה והתפתח כחוג לפילוסופיה של המדעים. בשנת 1922 הועמד מוריס שליך בראש הקתדרה וסביבו התקבץ חוג של תלמידים בכירים ואינטלקטואלים אחדים ובהם לודוויג ויטגנשטיין ויוסף שטר. במפגשיהם הקבועים הם דנו בנושאי מדע ופילוסופיה, אך גם בנושאים שאינם מדעיים כמובהק, כמו בשאלות של חיי היומיום. הם ביקשו להקדיש מאמצים לארגון חברתי וכלכלי מחודש, לאיחוד האנושות, לחידושם של החיים בבתי הספר, לחינוך וגידול ילדים, להשפיע על מבנה החיים הפרטיים והציבוריים, לעצב את חיי הכלכלה והחברה. במניפסט הם כתבו: "תפישת העולם המדעית משרתת את החיים והחיים מועשרים ממנה". עם עליית הנאציזם בגרמניה ובאוסטריה, עזבו רבים מחברי החוג הווינאי לאמריקה ולבריטניה. שליך התנגד לאנטישמיות וביוני 1936 נרצח על מדרגות האוניברסיטה בידי תלמידו לשעבר. ראו אשר שטר, "ממדע לאמונה: הגותו הארץ ישראלית המוקדמת של יוסף שטר", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2009, עמ' 33-34, 48.

23 שם, עמ' 50-51.

במרכז תהליך הלמידה וחשיפת התלמיד לצורכי החברה במקום בתי הספר המסורתיים שהדגישו למידה פסיבית של ידיעות הכרחיות.

מצד אחד, עקרונות תורתו של מוריס שליך בדבר ערכם של החיים, חשיבות המשחק בגיל הרך והאושר שהוא מקנה לילד; ומנגד, עקרונות החינוך הפרוגרסיבי, מצאו מסילות אל ליבה של רוזנברג, וכבר בתקופת לימודיה בווינה החלה לטוות את תוכניותיה בתחום החינוך בארץ ישראל. היא תכננה לשוב ארצה וליישם את הידע שתרכוש כדי לשרת את החברה הארץ ישראלית. בהתאם לכך מיקדה את תוכניותיה בווינה לשני אפיקים: האחד, התמסרות ללימודים; והאחר, תכנון וחיפוש פתרונות וגיוס תורמים פוטנציאליים בעלי מוטיבציה, שייסיעו בידה לממש את הרעיון להקים קרן חינוך לילדים נזקקים מאוכלוסיות קשות-יום, שתאפשר לה לבנות עבורם מוסדות חינוך ובכך לשפר את איכות חייהם. בשלהי שנות העשרים שבה רוזנברג ארצה והחלה להגשים צעד אחר צעד את תוכניותיה. למרות גילה הצעיר, החליטה להקדיש את חייה לפעילות ציבורית-סוציאלית-חינוכית, לסייע לאוכלוסיות נזקקות ולטפחן. השכלתה הגבוהה, השקפת עולמה החלוצית והרצון החזק שפעם בה לעבוד בין עולים יוצאי ארצות המזרח שחיו חיי עוני בשכונות מוזנחות ולעזור בשיקום ילדיהם – הניעו אותה לפעול, תחילה בשכונת הקווקזים בתל אביב ואחר כך בשתי שכונותיה הדלות של רחובות – שעריים ומרמורק – שבהן התרכזו עשרות משפחות תימניות וחיו בתנאי קיום קשים.

ה. "מעון-יום לילדי המזרח" בשכונת הקווקזים בתל אביב

ראשית פעולתה של מיה רוזנברג התמקדה בשכונת הקווקזים, פרבר של תל אביב שגבל עם שכונת נווה שאנן. השכונה הוקמה בשנת 1924 ואיכלסה ברובה המכריע עולים בני שבט הקווקז שחכרו את אדמת הפרדס, הקימו עליה כ-150 צריפים צפופים וגרו בתנאים לא תנאים. תעלת ביוב פתוחה עברה בטבורה של השכונה.²⁴ על תנאי הקיום הקשים מספר אחד מילדי שכונת נווה שאנן שגדל בה בשנים 1928-1948:

נווה שאנן גבלה עם שכונת הקווקזים, שהיום זה התחנה המרכזית הישנה. שכונת הקווקזים הייתה שכונה נבדלת משכונת נווה שאנן. זו הייתה אוכלוסייה שונה. אבל גם שם היו משפחות די נכבדות. כולם היו פועלים. [...] בין נווה שאנן לשכונת

24 דבורה ברנשטיין, "תל אביב: עיר של מהגרים", זמנים 106 (2009), עמ' 52; בשנת 1943, בעקבות התפרצות כמה מקרים של מחלת הֶדְבֵּךְ בארץ ישראל, פונו התושבים מהשכונה ושוכנו בדוור מוסדר בשכונה שלימים נקראה 'יד אליהו'. ראו יעקב שביט וגדעון ביגר, ההיסטוריה של תל אביב: מעיר-מדינה לעיר במדינה (1936-1952), ב, תל אביב 2007, עמ' 162. הנתונים על פינוי שכונת הקווקזים אינם תואמים: בכרך א, עמ' 217, נכתב כי בשנת 1941 הוקמה ליד שכונת הקווקזים התחנה המרכזית וכאשר התרחבה התחנה פונתה השכונה בשנת 1952, ואילו בכרך ב, עמ' 162, נכתב כי השכונה פונתה בשנת 1943 בעקבות התפרצות מחלת הֶדְבֵּךְ; תמי רוז, ילדי ההפקר: הצצר האחורית של תל אביב המנדטורית, תל אביב 2009, עמ' 59 (להלן רוז, ילדי ההפקר).

הקווקזים הייתה תעלה רחבה מאוד שעליה התקינו גשרים קטנים. כשהיה גשם נורא ושיטפון, אז הם היו מנותקים לגמרי. היו צריכים לתת להם עזרה. להביא להם מזון. גם הגשרים האלה היו מוצפים. לרוב, חלק מהצריפים האלו היו נהרסים.²⁵

בשנת 1928 נקלעה מיה רוזנברג לשכונה והתרשמה מהמצב הקשה ששרר בה, במיוחד מתנאי ההיגיינה והגהות הירודים. היא הזדעזעה מן הדלות, ממצב הילדים – "העלובים והעזובים" – נגועי מחלות מידבקות שגדלו בתת-תזונה. הילדים בלבושם המרופט ששיחקו בסמטאות המזוהמות ללא השגחת מבוגרים, עשו עליה רושם בליימחה.

תופעת הילדים העזובים בשנות השלושים והארבעים הייתה בעיה חברתית קשה רחבת היקף. היא נבעה משילוב של בעיות סוציאליות, חברתיות ותרבותיות שרווחו במשפחות הילדים, עם המאפיינים של חברת הגירה המפגישה בין המערב למזרח. התנגשות התרבויות העצימה את ממדי התופעה, וקורבנותיה העיקריים היו ילדים ממוצא מזרחי ומשפחותיהם, שלא היו בידיהם הכלים להתמודד עם המעבר החד מחברה מסורתית לחברה מערבית מודרנית. גורמי הרווחה העירוניים שהיו מעורבים בטיפול בילדים, ייחסו את העזובה לאופייה של העלייה מארצות האסלאם, שרכו בה משפחות עניות, נתמכות סעד ומטופלות בילדים רבים. על כן התמקדו בתושבים שהתיישבו בתל אביב ובשכונותיה הדרומיות, משפחות קשות-יום, מרביתן מעדות המזרח, שסבלו ממצוקה כלכלית חריפה, צפיפות דיור והיעדר היגיינה.²⁶

אין להתעלם מההיבט האתני שבבסיסה של התופעה, היוצר זיהוי כמעט מוחלט בין עזובה, מצוקה ועוני לבין מזרחיות. בעיית הילדים העזובים חשפה עמדות אידאולוגיות, אמונות ודעות, ובכלל זה היחס הביקורתי כלפי העלייה מארצות המזרח בשנות השלושים, את המאפיינים שדבקו בעלייה זו, את התפיסות על נחשלות תרבותית וחברתית של המזרחים, ואת תרומת הטיפול הסוציאלי להנצחתן. תמי רזי, שחקרה את בעיית הילדים העזובים בתל אביב בתקופת המנדט, מציינת כי הדיון בהבניית העזובה כבעיה מזרחית הינו חלק משיח תאורטי והיסטורי שהתפתח בעקבות ספרו של אדוארד סעיד "אוריינטליזם". סעיד חילק את המציאות האנושית, קרי את בני אדם, ל"אנחנו" (מערביים) ו"הם" (אוריינטלים). הבחנה זו מעניקה חשיבות רבה יותר לבני אדם מסוימים (מערביים) לעומת בני אדם אחרים (אוריינטלים), 'בדרך כלל לא לשם מטרת נאצלות ביותר'. בכך לדעתו מוענק יתרון לכוחו של המערב לעומת האוריינט, והקיטוב בין שתי הציוויליזציות מגביל את המפגש האנושי בין תרבויות, מסורות וחברות שונות.²⁷ אי-שוויון אתני זה ומאפייניו

25 ריאיון עם מאיר שקולניק אשכול, ראינה שולה וידריך, 4.8.1997, ארכיון עירוני תל אביב-יפו, תיק 1-30 (תיעוד בע"פ, שכונות).

26 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 31.

27 אדוארד סעיד, אוריינטליזם, תל אביב 1995, עמ' 47.

היו מרכיב מרכזי בשיח האוריינטליסטי, לדעת סעיד, ובהגדרתו את "האוריינט כיישות פסיבית וסטטית המצפה להיכבש ולהיגאל בידי המערב".²⁸

מצבם העלוב של הילדים בשכונת הקווקזים והיעדרם של מסגרות חינוך לקליטתם, היו המניע להחלטתה של מיה רוזנברג לסייע להם לאלתר, "להוציאם מהחלאה והרפש, להצילם מחיי ניוון, סחי ומיאוס, לחנכם לחיי עבודה – לאזרחים חופשיים במולדת".²⁹ רוזנברג הגיעה לידי הכרה, שזה המקום המתאים ביותר להתחיל בו את פעילותה הפילנתרופית – הסוציאלית וליישם בו את לימודי החינוך שבהם התמחתה בווינה. יתרה מזאת, גמלה בה החלטה להקדיש את חייה לילדי עדות המזרח, לסייע ולהקל את סבלם ולהכניסם לסביבה לימודית שתחנכם לחיי מעש ויצירה.

בעזרת כספים שגייסה בארץ ובחו"ל, היא הקימה מעון-יום ל-31 ילדי השכונה, אותם חילקה לשתי קבוצות גיל: שלוש-ארבע, חמש-שש. המעון פעל כל שעות היום, הקנה לילדים הרגלים חברתיים-תרבותיים, סייע להתפתחותם הגופנית-הרוחנית וסיפק להם, מלבד תוכנית לימודים עשירה במשחק בזמר ובסיפור, גם טיפול רפואי למיגור הגרענת והגזזת, וגם שלוש ארוחות (בוקר, צהריים ומנחה) מגוונות אך צנועות ומזינות.³⁰ הוצאות הארוחות כוסו על ידי עיריית תל אביב ועל ידי 'קרן המסעדות' של 'הדסה'.³¹ בדרך זו התאפשר לאימהות השכונה לצאת לעבודה מחוץ לביתן ולסייע לפרנסת המשפחה, ולילדיהן – לבלות בסביבה היגיינית, מטפחת ודואגת. המעון נכלל בין גני הילדים הפרטיים והציבוריים שמחוץ לרשת החינוך העירונית של תל אביב, אך עמד תחת פיקוחה של מחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית.³²

הצוות במעון כלל גננת ראשית, גננת-מטפלת ועובדת-סייעת שעבדו מהשעה 07:00 בבוקר עד השעה 17:30 אחר הצהריים. כאחראית על המעון, קיימה רוזנברג פגישה

28 רזי, ילדי ההפקר, עמ' 23, 243.

29 דברי רוזנברג מובאים בתוך: חוברת לציון יובל לבית הספר למלאכה שהקימה ד"ר מיה רוזנברג, תרצ"ה-תשמ"ה, [1985], עמ' 7, אח"י, תיק 349, מכל 8.204/3.

30 לדוגמה: ארוחת בוקר – סלט ירקות, לחם וחמאה, חצי כוס חלב; ארוחת צהריים – פירה מתפוחי אדמה, לפתן עם עוגת גבינה אפויה; ארוחת מנחה – פודינג מלימונים. ביום שישי הוגשה לילדים ארוחה אחת בלבד, "הניתנת ב-10:50 אשר ממלאה מקום ארוחת בוקר וצהריים יחד" – דייסת אורז בחלב, פודינג שוקולד עם עוגה אפויה לקראת שבת. בתוך: מכתב מיה רוזנברג אל יצחק אלטרמן, מנהל מחלקת החינוך של עיריית תל אביב, ובו פירוט "תפריט השבוע לפי ימים", אצ"מ, J17/7531/2.

31 "הזנה בבתי-ה"ס וגני ילדים", יולי 1929 – יולי 1932, הארכיון העירוני – עיריית תל אביב-יפו, חטיבה 4, תיק א/1681, מכל 97.3; "הצעה לחלוקת התמיכה להזנת הילדים בגני הילדים לשנת תר"ץ", [שכונת הקווקזים – 35 ילדים, הצעת התמיכה – 3 מא"ל, יצחק אלטרמן, תיק 550-14(1), מכל 6215; צפורה שחור-רובין, 'ה'קפטריה': מפעל ההזנה של 'הדסה' בבתי הספר העבריים", קתדרה 92 (תמוז תשנ"ט), עמ' 107-134; רזי, ילדי ההפקר, עמ' 32.

32 יוסף עזריהו, "החינוך בתל אביב", כתיב יוסף עזריהו: החינוך העברי בארץ ישראל ג, רמת גן תשי"ד, עמ' 146; ידיעות עיריית תל אביב, שנה רביעית, גיליון 11-12 (אב-אלול תרצ"ג, 1933), עמ' 386, טבלה II.

מעון-היום בשכונת הקווקזים; מימין: ד"ר מיה רוזנברג (הארכיון העירוני – עיריית תל אביב-יפו, P867, תיק 1610-04א)

שבועית עם הצוות שבה נקבעה תוכנית העבודה הכללית וחלוקת התפקידים, "הן בקשר עם המוסד והן בקשר עם העבודה בשכונה". הגננת הראשית ריכזה את "העבודה החינוכית והסידורית גם יחד", ניהלה את חשבון ההוצאות וההכנסות, את העבודה בין ההורים, שעיקרה – "להשפיע על ההורים כדי שיבואו לעזור מדי יום ביומו בעבודת הניקיון"³³, חילקה את העבודה עם שתי העובדות האחרות וקבעה "מדי שבוע מה עליהן לעשות כדי לשפר גם באופן חיצוני את חיי המוסד". הגננת-המטפלת הייתה אחראית על הטיפול בניקיון הילדים, דאגה לחומרי עבודה בחצר, סידור החצר, סידור וצבע, העבודה כלול התרנגולות, שמירה על גינת הירק וטיפוחה. העובדת-הסייעת הייתה אחראית על המטבח ועל סידור הבית: קניית מצרכי המזון, ניהול חשבון המטבח, בישול שלוש ארוחות ביום, סיוע בטיפול בילדים בזמן האוכל, רחיצת ידיים, החלפת בגדים, השכבת הילדים בצהריים וטיפול בהם בתום שעת המנוחה, תיקוני בגדים, כביסה וכו'. בסיום יום הלימודים היא הייתה אחראית לסידור הבית ביחד עם אחת האימהות שבאה לעזרתה בכל יום בשעות 16:00 עד 17:30. "ביום שישי חוק הוא שאין עוזבים את המוסד טרם סודר כל הדרוש לשבוע החדש"³⁴.

33 ד"ח על התנהלות המעון ששלחה רוזנברג אל יצחק אלטרמן, 4.6.1934, אצ"מ, J17/7531/2.

34 שם.

הגנת הראשית שעבדה במעון בארבע שנותיו הראשונות (1929–1933), הייתה שרה בסין,³⁵ אשר "בארבע שנות עמל ומסירות אין קץ, עיצבה אותו",³⁶ השקיעה את מיטב כוחותיה וידיעותיה והתמסרה לטיפול בילדי השכונה, "ילדי קווקזים עלובי גורל, מוכי גזת ועוד פגעים רעים, בהם טיפלה ברוך ובאהבה".³⁷ רוזנברג שיבחה את מסירותה לעבודה והעטירה עליה שבחים: "נתגלגלה הזכות להכיר את שרה במעון בנווה שאנן. ראיתה בין הילדים העלובים והעזובים של שכונת הקווקזים ושאר קיבוץ גלויות. ביד אדיבה הוציאה אותם מהחלאה ומהרפש וביד מלטפת הובילה אותם לקראת האור שהקרינה נשמתה העילאית".³⁸

פעולתה של רוזנברג בשכונת הקווקזים הניבה פרי הילולים והיא זכתה להערכה רבה בקרב תושבי השכונה, אישי ציבור וחינוך. המעון שלה, כיצירה חדשה בנוף החינוך בארץ, משך מבקרים רבים במיוחד אנשי חינוך סקרנים מרחבי הארץ, שבאו ללמוד את דרכי העבודה ואת מהות המסגרת הלימודית הייחודית. הביקורים תואמו עם יצחק אלטרמן, המפקח הארצי על גני הילדים בשנים 1926–1934 מטעם מחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית, ומנהל מחלקת החינוך של עיריית תל אביב בשנים 1934–1939. לדוגמה, בדצמבר 1933 הגיעה למעון הגנת חוה ורבה (Verba) לביקור של יומיים, על פי בקשתו של אלטרמן: "הגב' ורבה עבדה שנים רבות במקצוע חינוך התינוקות בחו"ל ומתעניינת לדעת את מצב המוסדות מסוג זה בארץ".³⁹ באפריל 1934 כתב אלטרמן

35 שרה בסין עלתה ארצה מרוסיה עם משפחתה בשנת תרפ"ז לאחר שסיימה את לימודיה באוניברסיטה באודסה ועבדה בבתי ילדים באודסה ובמוסקבה. היא התיישבה בתל אביב וראשית לכול התמקדה בלימוד השפה העברית, ביקרה בגני ילדים, ניהלה קורס בריתמיקה לגננות וכעבור שנתיים החלה לעבוד בגני ילדים של ועדת התרבות בשכונת בורוכוב. משם עברה למעון לילדי המזרח מיסודה של מיה רוזנברג. היא עבדה "מתוך התמסרות, שמחה ועניין רב". בשנת 1934 עברה לנהל את מעון כ' של עיריית תל אביב, אחר כך שימשה מדריכת גננות ברחבי הארץ. כן הייתה פעילה במערכת 'הד הגן', 'גיליונות' והתיאטרון לילדים. ראו טובה חסקינה, "שרה בסין – לזכרה", הד הגן, שנה ב, חוברת א-ב, תרצ"ז, עמ' 3–4. בשנת 1934 שימשה שרה בסין באת-כוח של הגננות שעבדו במעונות-היום של תל אביב. בתוקף תפקידה זה, היא שלחה בקשה לשובנה פרסיץ, ראש המחלקה לחינוך ותרבות, לא לנכות ממשכורתן את מחיר ארוחת הצהריים בסך 750 מא"ל לחודש, שהן מקבלות במעון יחד עם הילדים, כי "אנו אוכלות במוסד מטעמים חינוכיים-פדגוגיים ולא משניים". הגננות ביקשו לבטל את התשלום "הבלתי מוצדק. אנו מוכנות להפסיק לאכול במוסד". לאחר חליפת מכתבים, החליט ועד החינוך "לבטל את גביית התשלום מהגננות בעד אוכל במעון". הארכיון העירוני – עיריית תל אביב-יפו, 18.5.1934, 24.5.1934, 21.9.1934, תיק 1617-104; בפברואר 1938 התמנתה בסין לגנת-מדריכה "שתעזור למר י' אלטרמן המפקח על הגנים בעבודתו". ד"ר יוסף לוריא, מ"מ מנהל מחלקת החינוך, ירושלים, אל הנהלת גן הילדים, 17.2.1938, תיק 1611-104.

36 יונה והב, "לזכרה [של שרה בסין]", הד הגן, שנה ב, חוברת א-ב (תרצ"ז), עמ' 6.

37 פוליה רכטר [גננת], שם, עמ' 7.

38 מיה רוזנברג, שם, עמ' 4–5.

39 אלטרמן אל רוזנברג, 6.12.1933, אצ"מ, J17/7531/2; חוה ורבה התמנתה אחר כך לגנת באחד ממעונות-היום של עיריית תל אביב. חוה ורבה, "קווים ראשונים לעבודה במעון", הד הגן, שנה

לרוזנברג: "ממחלקת החינוך של הממשלה מודיעים אותנו שקבוצת מורים מרמלה יבקרו במוסדות חינוך אחדים בתל אביב וביניהם גם במעון המתנהל על ידי כב'. תואיל נא הגב' להכניסם ולאפשר להם לראות את המעניין אותם".⁴⁰ רוזנברג זכתה ליחס אוהד מיצחק אלטרמן. היא הרבתה להתייעץ איתו, בעל פה ובכתב, ומהתכתובת הענפה שהתנהלה ביניהם עולה שהוא היה לה 'כתף תומכת'. לדוגמה: "אסירת תודה אהיה לו, אם יקדיש לי בימים הקרובים שעה לשיחה על אי-אלה דברים שרצייתי לשמוע את דעתו ועצתו עליהם. בוודאי תהיה לי האפשרות לדבר עמו גם על תכנית עבודתנו כולה".⁴¹

רוזנברג השקיעה זמן ומאמצים לגיוס תרומות לניהול המעון, אך בשנת 1934 לאחר פעילות של שש שנים בצל המחסור בתקציבים וחוסר התמיכה הכספית המספקת ממחלקת החינוך של עיריית תל אביב, נקלעה רוזנברג למשבר חריף. היא התקשתה להתגבר על הקשיים הכספיים ולא עלה בידה לשלם את שכר הדירה המאמיר של המעון. בצר לה, פנתה אל אלטרמן ושטחה את טענותיה, פירטה את הקשיים בהתנהלות המעון ללא סיוע העירייה, ביקשה הגדלת התקציב כדי שתוכל לחדש את חוזה השכירות שעמד לפקוע במאי 1935, ולשלם את התוספת שמבקש בעל הדירה.⁴² רוזנברג נענתה בסירוב, לא קיבלה את התמיכה והתאכזבה מרה כאשר העירייה העדיפה לסגור את המעון ולהעבירו ליפו. רוזנברג לא נואשה אף מצאה נקודת אור בהחלטה השרירותית, וכך כתבה לאלטרמן:

כנראה שזוהי הדרך היחידה שנשארה לנו, לאחר שאין אנו רואים כל אפשרות אחרת, כדי להמשיך את העבודה החינוכית בין סוג הילדים שאנו מטפלים בו, בלי עזרה מצד העירייה. הננו מאמינים כי גם בין ילדי יפו העזובים נצליח להעביר פעולה חינוכית חשובה זו.⁴³

למחרת היא כתבה שוב והביעה את אכזבתה המרה מהחלטת העירייה:

אדוני היקר, ברטט וברעד אני ניגשת לפעולה הזו. ויחד עם זה יהיה בודאי מעט מהנחמה בזה שהמוסד לא ילך לאיבוד, כי אם ימשיך את קיומו בנקודה אחרת. [...] לאדוני אני מודה מכל לב, על יחסו העמוק לעבודתנו, גם בזה יש נחמה לצער הרב שספגנו, לבדידות הגדולה המקיפה את האדם בשעות כאלה אשר עוברים עלינו כעת.⁴⁴

אלטרמן עודד את רוחה בכתבו אליה:

יד-ג-ד (תש"ט), עמ' 27-31; הנ"ל, נקשיב להם: על החינוך בגן הילדים, תל אביב 1971, עמ' 306.

40 אלטרמן אל רוזנברג, 26.4.1934, אצ"מ, J17/7531/2.

41 רוזנברג אל אלטרמן, 12.12.1933, אצ"מ, J17/4096.

42 רוזנברג אל אלטרמן, 4.6.1934, אצ"מ, J17/7531/2.

43 רוזנברג אל אלטרמן, 28.8.1934, אצ"מ, J17/7531/2.

44 רוזנברג אל אלטרמן, 29.8.1934, אצ"מ, J17/7531/2.

אני מצטער מאוד שצעדיה הראשונים בדרך ייסוד המעון ביפו כרוכים באי נעימויות וייסורים, אולם מובטחני שכישרונותיה, שְׂכָלָה וניסיונה בחיים, יעמדו לה להתגבר על כל המכשולים, ושכרה יהיה כפול לכשתקצור כרינה את אשר היא זורעת בדמעה. מובן שאהיה תמיד מוכן לעזרתה במידה שכוחותיי הדלים יספיקו לכך.⁴⁵

ו. סוף דבר ולקראת המשך

"המעון לילדי המזרח מיסודה של ד"ר מיה רוזנברג", שפעל בשכונת הקווקזים מחוץ לרשת החינוך העירונית, הגיע לסוף דרכו. במסגרת הארגון מחדש של רשת מעונות-היום הפרטיים והציבוריים בעיר, החליטה עיריית תל אביב להקים במקומו מעון עירוני שיקלוט את כל ילדי השכונה. ואולם חלק מהילדים לא התקבלו למעון החדש מפאת היותם נגועי גרענת ו"במשפחותיהם אין דואג לריפויים ומצב עיניהם הולך ורע מיום ליום".⁴⁶ בישיבת מחלקת החינוך הוחלט לפתוח מעון נוסף במיוחד עבורם שיתרכז בריפויים, כי "כולם בני משפחות ירודות במובן החומרי והתרבותי, והוריהם אין ידם משגת לשלם אפילו בעד מזונותיהם של הילדים".⁴⁷ אפשר לומר כי הייתה זאת החלטה מתקדמת ומרחיקת לכת. ואכן, הילדים החולים קיבלו במעון טיפול רפואי שיטתי וסדיר עד למיגור מחלתם. מיה רוזנברג עזבה את השכונה ומאז התרכזה והעתיקה את פעילותה החינוכית הייחודית לשכונת שעריים ברחובות, פעילות שכבר החלה בתכנונה בעודה מנהלת את מעון ילדי הקווקזים. היה זה בעקבות פגישה עם ישע (ג'סי) סמפטר (ניו יורק 1883-1938 גבעת ברנר), שהשפיעה עליה והאצילה עליה מרוחה.⁴⁸ סמפטר הייתה משוררת וסופרת, חניכת התרבות האנגלית-אמריקאית, ומשנת 1924 תושבת רחובות. היא נולדה בניו יורק למשפחה אמידה מתבוללת שהיגרה מגרמניה. קיבלה חינוך פרטי ולמדה ספרות ופילוסופיה באוניברסיטת "קולומביה". בעקבות פגישה עם הנרייטה סאלד בשנת 1912, ובהשפעתה, החלה בפעילות ציונית, למדה עברית והפכה לציונית נלהבת, הצטרפה ל"הדסה" והייתה אחת המנהיגות הראשונות של הארגון ב"אגודת הצעירים היהודים" (YWHA, Young Women's Hebrew Association). למרות נכותה, שנגרמה משיתוק ילדים, עלתה בשנת 1919 לארץ ישראל והתיישבה תחילה בירושלים, שם יסדה בית ספר ערב לבנות יוצאות

45 אלטרמן אל רוזנברג, 5.10.1934, אצ"מ, J17/7531/2.

46 אלטרמן אל שושנה פרסיץ, ראש המחלקה לחינוך ולתרבות, עיריית תל אביב, 7.1.1935, הארכיון העירוני – עיריית תל אביב-יפו, תיק 04-1611; ידיעות עיריית תל אביב, שנה רביעית, אב-אלול תרצ"ג, עמ' 386, טבלה II; יוסף עזריהו, החנוך בתל אביב, עמ' 146-147.

47 פרסיץ אל ועד הקהילה, 10.3.1935, הארכיון העירוני – עיריית תל אביב-יפו, תיק 04-1611.

48 מיה רוזנברג, "יחסה לאדם" [דברי הספר על ישע סמפטר], דבר הפועלת, שנה ה, מס' 9-10 (ח) טבת תרצ"ט, 30.12.1938; עמ' 242-243; יעקב צוק, "25 שנות יצירה חינוכית", תשכ"ב, אה"י, תיק א-352, מכל 8.204/4; הג'ל, "לאישיותה ופעלה של הגב' מיה רוזנברג", במת האשה-לעיון בבעיות החברה 52 (אפריל 1970), עמ' 25 (להלן צוק, "לאישיותה ופעלה").

תימן, שעמלו במשך היום לסייע לפרנסת משפחתן. היא אף אימצה ילדה תימנייה, תמר.⁴⁹ בשנת 1924 היא עברה להתגורר ברחובות, הקימה בה את ביתה והמשיכה בעבודתה הסוציאלית בקרב יוצאי תימן. ביתה הפך למרכז תרבותי לנוער התימני בשכונות.⁵⁰ לימים סייעה סמפטר לרוזנברג בהקמת מעון-היום בשעריים וליוותה אותה בפעילותה. בסתיו תר"ץ (1929) הגיעה רוזנברג לרחובות והחלה בבניית תשתית להקמת מעון-יום לילדי אימהות עובדות בשעריים, שבה התרכזו באותה עת וחיו בתנאי קיום קשים עשרות משפחות יוצאות תימן. בשעריים הניחה רוזנברג את אבן הפינה לראשון משלושת מוסדותיה החינוכיים, שהפך עד מהרה למפעל חינוכי-סוציאלי לילדי התימנים באזור.

ז. שכונת שעריים: "עולם בפני עצמו משך שנים, ולבדד תשכון"⁵¹

שעריים התנהלה כשכונה מסוגרת מאחר שתושביה לא יצרו קשרים חברתיים ואחרים עם תושבי רחובות, למרות הקרבה הגיאוגרפית, המשיכו לקיים את אורח חייהם המסורתי ולשמור על הרציפות התרבותית בין הדורות. לדעת יוסף גורני, המסורת התרבותית-הדתית של ציבור הפועלים התימנים, שהייתה זרה לחלוטין לציבור הפועלים יוצאי מזרח אירופה, יצרה מתח רב משני הצדדים ופערים אנושיים שלא היה אפשר לגשר עליהם. יחס המעבידים האיכרים אל הפועלים התימנים במושבות היה משפיל לעיתים.⁵² הם חיו

49 שיחה עם הנכדה עליזה שוורצברג, 21.11.2016.

50 בשנת 1923 הייתה סמפטר בין פעילות "הדסה", בהן גם הנרייטה סאלד, שהקימו את ארגון הנשים העבריות, שהפך להסתדרות העולמית לנשים ציוניות – ויצ"ו. בשנת 1933 הצטרפה לקיבוץ גבעת ברנר והקימה בכספה בית הבראה בקיבוץ. בכך ראתה עצמה מגשימה את חלקה בבניית המולדת בארץ ישראל. לאחר מותה נקרא המוסד 'בית ישע'. ארכיון ג'סי סמפטר, קורות חיים, אצ"מ, A219/21; צבי תדמור, "ישע (ג'סי) סמפטר", ארכיון רחובות, תיק דמויות במושבה; לאה ברלין, "ררכה", דבר הפועלת, שנה ה, מס' 9-10 (ח בטבת תרצ"ט, 30.12.1938), עמ' 241; מרלן לוין, דרוש רק חלום: סיפורה של הדסה, ירושלים 1998, עמ' 26, 143; יוסף גלס, "עלייתן של נשים יהודיות אמריקניות לארץ ישראל בשנים 1918-1939", בתוך: מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקס, העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים 2001, עמ' 101-102; מירה חן (עורכת), על אם הדרך: דינה מאיר-בלום 1882-1964, בהוצאת המשפחה 2007, עמ' 25. מאיר-בלום, גננת בעיר העתיקה בירושלים בשנים 1920-1922, מספרת כי בשנת 1922 הגיעה ג'סי סמפטר לביקור בגנה, ישבה יומיים בגן והתרשמה מהמטבח שהוקם בגן כדי לספק ארוחות מזינות לילדים. בשובה לארצות הברית היא כתבה חוברת "גן ילדים מסוג אחר" שהופצה בין יהודי אמריקה והיוותה את אבן היסוד ל"קרן להזנת ילדי בית הספר בארץ ישראל"; מירה קצבורג-יונגמן, נשים ציוניות באמריקה: הדסה ותקומת ישראל, שדה בוקר 2008, עמ' 56; מאיר חזן, "האישה החכמה מגבעת ברנר": המשוררת ישע סמפטר והקיבוץ, זמנים 130 (אביב 2015), עמ' 32-45; הדה רכניץ, "המחפשת": ג'סי (ישע) סמפטר – סופרת, מחנכת וחלוצה ציונית אמריקנית", עת-מול 255 (מרס 2018), עמ' 23-26.

51 חיים קמינסקי, "בית הספר בשכונת 'שעריים' ע"י רחובות", בתוך: דב קמחי ול"י ריקליס, (עורכים), ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג-תשי"ג, תל אביב 1957, עמ' 543.

52 יוסף גורני, "כוחו וחולשתו של ה'פטרנליזם' הערכי: תדמית יהודי תימן בעיני מנהיגות העלייה

בתנאי דיור ירודים, במצב סניטרי-היגייני קשה, "לצד הנטייה לניקיון בתוך הבתים"⁵³. תנאי הדיור, הרפז והזוהמה, הרגלי ההיגיינה האישיים והסביבתית הלקויים, ואורחות החיים הנחשלים סייעו להגברת התחלואה.⁵⁴ ד"ר מרדכי ברכיהו, מנהל מחלקת ההיגיינה של בתי הספר בארץ, ביקר בשעריים בראשית שנת 1925. לאחר בדיקה כללית של הילדים ובדיקת תנאי החיים מנקודת מבט סניטרית-היגיינית, כתב את מסקנותיו הקשות:

הבתים ברובם הגדול בנויים חדר אחד בלבד מלבד המטבח. בחדר זה גרים וישנים ארבע ולפעמים שש נפשות. [...] התימנים חיים בצפיפות ובחצי אפלה. המזון אינו מספיק בהחלט והוא גם חד גוני. [...] אולם בעיקר לקוי המזון בשתי השנים הראשונות לחיי הילד. חוסר המזון משאיר עקבות חולשה בין ילדי התימנים, הניצלים מהתמותה הגדולה השוררת בין התינוקות. כמעט כל הילדים שריריהם רפויים, חלשים, חסרי טונוס, בטן גדולה וכו'. [...] בייחוד התפתחו בין התימנים מחלות עיניים מידבקות. את המקום הראשון תופסת הגרענת. כל התנאים הביאו לידי מגפה והחישו את התפתחותה. [...] בתלמוד תורה ובגן הילדים הגיע מספר חולי הגרענת הפעילה ל-80%.⁵⁵

המשפחות היו מרובות ילדים, האבות עבדו בעבודות חקלאיות ככרמים וכפרדסי הסביבה, הנשים אנאלפביות ורובן עבדו בשירותי ניקיון בבתי האיכרים ברחובות. בערב בתום יום העבודה, שבו "למשכנותיהם, ולאורח חייהם ולמנהגיהם שהביאו אתם מתימן"⁵⁶. בעידוד רבני הקהילה נתבעו הנשים להוסיף ולקיים את מערכת החיים שהתקיימה בארץ המוצא, הווה אומר: הדרה מלימודים, נישואין בגיל צעיר, ביגמיה, הפליית נשים וילדות, התנהלות במשפחה מורחבת ומילולי תפקידי שירות, ובנוסף עבודה מחוץ למשק הבית. תביעות אלה היו מנוגדות לנורמות המקובלות בחברה הארץ ישראלית ויצרו את ההתנגשות הלא נמנעת

השנייה", קתדרה 108 (2003), עמ' 134.

53 צבי יהודה, "שינויים דמוגרפיים, בריאותיים וכלכליים באוכלוסיית יוצאי תימן בשעריים (רחובות) בתקופה שלפני קום המדינה", בתוך: ישראל ישעיהו ויוסף טביב (עורכים), יהדות תימן, ירושלים תשל"ו, עמ' רנט.

54 חיים יסקי, "על מצב הבריאות ושאלת ארגון העזרה המדיציניית בשכונות התימנים בארץ", בריאות העובד ד (ניסן תרפ"ה), עמ' 9-12; פנחס ויל ויוסף רקובר, "השחפת בין יהודי תימן בישראל", הרפואה לו, חוברת יב (יח בסיוון תש"ט), עמ' 134; תיאורים של אורח החיים של קבוצות מזרחיות בארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים, התנאים ההיגייניים והסניטריים הירודים שבהם חיו, נדונו בהרחבה בספרות המחקר. דפנה הירש ציינה, כי "רבים מהם התרכזו בשכונות מצוקה בערים, בתנאי דיור וסניטציה קשים, שנתפסו כמוקדי מחלות גופניות ונפשיות, המאיימים על הבריאות והמוסר של כלל החברה היהודית". המזרחים הוצגו בשיח ההיגייני כאנטיתזה של האדם ההיגייני לא רק מבחינת תנאי חייהם ומצבם הגופני, אלא גם מבחינת מצבם הנפשי ואופיים. דפנה הירש, "באנו הנה להביא את המערב": הנחלת היגיינה ובניית תרבות בחברה היהודית בתקופת המנדט, שדה-בוקר 2014, 172-214 (להלן הירש, באנו הנה).

55 הדר"ח של ד"ר ברכיהו, בתוך: יסקי, "על מצב הבריאות", עמ' 9-10.

56 קמינסקי, "בית הספר בשכונת שערים", עמ' 543.

בין תפיסות עולם מנוגדות, האחת של חברת המוצא בתימן והאחרת של החברה הקולטת בארץ ישראל. הביקורת הופנתה בכל חומרתה כלפי מסורת העדה שהטילה על הילדות עומס כבד, יציאה לעבודה בגיל שש-שמונה, היעדר השכלה והירתמות מגיל צעיר לעול גידול המשפחה הענפה.⁵⁷ רק אחרי מלחמת העולם הראשונה, כאשר הנצו ניצני החינוך המודרני, החלו צעירי העדה בהדרגה לשנות את דעתם. פניית נציגי המושבה אל מחלקת החינוך של ועד הצירים, בבקשה לפתוח לבנים (לא לבנות!) בית ספר כדוגמת בתי הספר הדתיים המחודשים בארץ, הניבה פרי.⁵⁸ בשנת תרפ"ב (1922) נפתח בית ספר לשלושים בנים מבני שעריים בני-הולם של חיים קמינסקי והרב מאיר מזרחי, מעדת אנשי תימן.⁵⁹ הבנות עדיין לא זכו לחינוך וללימוד במסגרת כלשהי, שכן ההורים לא ראו בהשכלתן כורח השעה והתנגדו ל'זיבוז' זמן.

ח. הבנות התימניות: "עלובות החיים הנושאות את סבלן משחר ילדותן"⁶⁰

יהודי תימן לא החשיבו את תקופת הילדות כתקופה בפני עצמה. מטרת החינוך הייתה להחדיר בילד את הרצון להידמות למבוגרים ולהכשירו לתפקד בחברתם. ההורים לא הקפידו על חינוך הבנות כפי שהקפידו על חינוך הבנים, ובכואם לארץ המשיכו באותו קו שנקטו בתימן, התנהלו על פי אורחות החיים שהורגלו אליהם, ודבקו בהשקפה ש"כל המלמד את בתו תורה, כאילו מלמדה תפלות".⁶¹ הזנחת חינוכן של הבנות נבעה מתפיסת עולם שרווחה בין יהודי תימן אשר ראתה את מקומה ההולם של האישה בבית. האם התימנייה הייתה אחראית להדרכת בנותיה בעבודות הבית ובתפקידים שתצטרכנה למלא בעתיד במשק ביתן. ככלל, השכלת הבנות נחשבה לא חיונית להמשך קיומה של הקהילה. הסבירה מיה רוזנברג:

57 בת-שבע מרגלית שטרן, "חברות למופת": יוצאות תימן בין מגדר, מעמד ועדה בתנועת העבודה (1920-1945), קתדרה 118 (טבת תשס"ו), עמ' 120-122; הנ"ל, "מי יעזור לעזר כנגד? הבדלי מגדר במשפחות מהגרים יהודיות בארץ ישראל", בתוך: פנינה מורג-טלמון ויעל עצמון (עורכות), נשים מהגרות בישראל, ירושלים 2013, עמ' 122.

58 זכריה ישע-דורי, התאחדות התימנים בארץ ישראל ה'תרפ"ב-ה'תש"ן, קריית נטפים 2015, עמ' 185.

59 קמינסקי, "בית הספר בשכונת שערים", עמ' 543-544; דני בר-מעוז, מגולת תימן לח'רבת דוראן: התיישבות עולי תימן ברחובות 1908-1948, תל אביב 2003, עמ' 233 (להלן בר-מעוז, מגולת תימן).

60 יעקב קוטלצ'וק, "דין וחשבון על פעולות בית הספר למלאכה מיסוד גב' ד"ר מיה רוזנברג", אל אברהם ארנון, מפקח ראשי על בתי הספר העממיים, תל אביב, תש"ג, אצ"מ, J17/4621.

61 יוסף צוריאל, חינוך וחברה בעדה התימנית בארץ ישראל (תרמ"ב-תש"ח), ירושלים תש"ן, עמ' 145.

אצל העדה התימנית קיימת עדיין מסורת ידועה ביחס לכן, שיש ללמדו 'תורה ודרכי השם', ואין מסורת כזו ביחס לבת. אמנם גם הילדים – במספר לא מועט – נשלחים לעבודה, בגיל רך, כשעוד לא מלאו להם 12 שנה, אבל לגבי הילדות נוהגת "מצווה" זו של עבודה כפיים בהיותן עוד בגיל 8.⁶²

הבנת תפקידה של האישה כמשרתת בבית, המנהג להשיא ילדות לזקנים וריכוי נשים מעידים על מצבן של הנשים בעת ההיא. ואכן סיפורן של הנשים והילדות במושבות פרק עגום הוא. הנשים ששפר חלקן הועסקו בעבודות משק בית, שם לפחות קיבלו ארוחה כלשהי ולעתים גם בגדים ישנים להן ולילדיהן. לעומת זאת, עבודת השדה של הנשים והילדות הייתה מפרכת וכללה ליקוט זמורות, זיבול הגפנים, נשיאת הדשן לפועלים כפרדסים, סחיבת סלי הפרי וכדומה.⁶³

בנות שעריים, כמו בנות העדה כולה, יצאו כבר בגיל צעיר ביותר (שש-שמונה) לעזור בפרנסת המשפחה ולעבוד בכתי הפרדסנים תושבי רחובות וסביבותיה, או טיפלו באחיהן הקטנים שעה שאמן יצאה לעבודה, כפי שסיפרה אחת המורות: "הבנות במיוחד היו דרושות מאוד בבית לעזור בטיפול האחים והאחיות הקטנים, בהוצאת העיזה למרעה ובקושרות זרדים להבערת אש לכביסה ולבישול, ועוד עבודות בית רבות".⁶⁴ על הבת התימנייה בת השמונה שעבדה כעוזרת בבתי האמידים, היו אומרים: "כל כך קטנה וכבר תימנייה!"⁶⁵ ובמילותיה של עדה פישמן מימון, פעילה בארגוני נשים שנודעה במאבקה למען חינוך הבנות ולשיפור מעמדה של האישה בארץ ישראל: "משרתות קטנות בבתי פרטיים".⁶⁶ המשורר נתן אלתרמן הנציח בשירו "אש בוערת בעיני" את הילדה התימנייה, אשר נאלצה להתלוות לאמה ולסייע לה בעבודות הבית אצל אמידי העיר. להלן הבית השני והפזמון:

62 המובאה מתוך: ישראל ישעיהו, יהודי תימן בישראל, תל אביב תשמ"ח, עמ' 74 (להלן ישעיהו, יהודי תימן).

63 ניצה דרויאן, "צמיחתה והתפתחותה של העדה התימנית בארץ ישראל בשנים 1881-1914", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ס, עמ' 62, 63, 121, 248 הערה 57; בר-מעוז, מגולת תימן, עמ' 226; אברהם טביב, שבי תימן, תל אביב תרצ"ב, עמ' 64; צבי יהודה, "שינויים דמוגרפיים", עמ' רעה; שמואל יבנאלי, מסע לתימן, תל אביב תשי"ב, עמ' 176; מרגלית שילה, "סיפור קליטה כסיפור של העצמה נשית – סיידה בינת, בת תימן", בתוך: רונית עיר-שי, דב שוורץ (עורכים), רוח חדשה בארמון המלוכה, ספר יובל לכבוד פרופ' תמר רוס עם הגיעה לגבורות, רמת גן 2018, 275-300 (להלן שילה, "סיפור קליטה").

64 דבורה רבינוביץ [מורה בבית ספר למלאכה במרמורק בשנים 1944-1963], "בית ספר למלאכה ע"ש מיה רוזנברג", ללא תאריך, אח"י, א-349, מכל 1/206.8.

65 לילי קליין, פרקי חיים, עמ' 44.

66 עדה פישמן, "לחינוך ילדי התימנים", הארץ והעבודה, ב-ג (איי-סיון תרע"ח), עמ' 78.

פזמון: בשמאלי סחבה ודלי,	לי רגליים כפלדה
בימיני מברשת.	והיד – עופרת,
יא חאלילי עמלי	בקומי לעבודה
עבודה גועשת –	אימא לי אומרת:
יא חאלילי עמלי	ילדתי, מחמד עיני,
איזה רפש ענקי!	בסמרטוט אַחוּזי,
ספונג'תי עלי, עלי	הסמרטוט הוא תימוני,
פה צריך להיות נקי!	והבוץ שיכנוזי!

ט. מעון-יום בשעריים: "בכור מפעליה" של רוזנברג ברחובות

הבת התימנייה עמדה במרכז מפעלה של רוזנברג, כשמטרתה לקדמה ולהכשירה לחיים המודרניים על ידי יצירת מסגרת חינוכית-חברתית, שבה תקבל חינוך עיוני ומקצועי ובה יבואו לידי ביטוי אישיותה וכישרונותיה. למימוש התוכנית הקדישה רוזנברג את כל זמנה ומרצה, כדבריה: "לא מעט זמן ומרץ נתתי לדבר הזה". מעון-היום שהקימה בשכונה יועד לילדות וילדים בני שלוש-שש ומטרתו להעניק טיפול וחינוך לילדים ממשפחות קשות-יום שהוריהם עבדו מחוץ לבית. אך יותר מכך: "לא בלבד לעזור למשפחה המטופלת בילדים רבים, ולשחרר את האם במידת היכולת מהעול הכבד אשר היא נתונה בו, כי אם גם ליצור בין המבוגרים בכלל, יחס יפה והבנה מתאימה לילד; וכן להביא את ראש המשפחה לידי הכרת הצורך בטיפול ובחינוך גם לכן וגם לבת".⁶⁷ רוזנברג ביקשה ליישם במעון-היום את עקרונות הגישה העמלנית, הווה אומר הילדים לוקחים חלק בכל עבודות המעון, החל בעזרה במטבח ובהכנת הארוחות, בניקיון ובסידור הבית, וכלה בעבודה בגינות הנוי והירקות. בכך ביקשה להקנות להם הרגלי עבודה, הרגלי סדר, ניקיון ומשמעת, הרגלי תזונה ואכילה, וכן לפתח את סגולותיהם ואת כישרונותיהם הטבעיים, להכשירם ולהכינם לבית הספר על ידי הדרכה במשחק, בשיר וסיפור, בציור וכיור, ולחנכם לחיי חברה.⁶⁸ שלושה יעדים ביקשה רוזנברג להשיג: (1) לתת מחסה-בית לילדי התימנים, שבו ייהנו מניקיון מופתי, תנאי בריאות מתאימים וחום משפחתי; (2) לשחרר את האימהות העובדות מהשגחה על הילדים, מסיבה זו התקבלו למעון גם ילדים למטה מגיל שלוש;

67 ההדגשה במקור. המובאה מתוך: ישעיהו, יהודי תימן, עמ' 74.

68 דין וחשבון על מצב ופעולות מוסדות החינוך בשנים 1930-1945, קרן לבתי ספר לילדי המזרח בע"מ, מוסדות החינוך מיסודם של ד"ר מיה רוזנברג, אח"י, תיק 349, מכל 8.204/3; ללא ציון שם הכותב, "מוסדות החינוך לילדי המזרח ברחובות (מיסודם של הגב' ד"ר מיה רוזנברג)", הד החינוך כא, ג (שבט תש"ז), עמ' 58-59.

(3) לתת דוגמה לאימהות "כיצד אפשר להשיג מינימום של היגינה, ניקיון וחינוך גם בתנאים קשים".⁶⁹

י. קושי, אתגר, התמודדות: בדרך למימוש התוכנית

צעדיה הראשונים של רוזנברג בשכונה התימנית נתקלו בקשיים ובמכשולים בלתי צפויים. המעון התקבל בחשדנות-מה, אף על פי שבשעריים כבר פעל גן ילדים מפסח תרע"ח (1919) והתושבים היו מודעים למעלותיה של מסגרת חינוכית זו. גן הילדים מלבד תפקידיו הסוציאליים והחינוכיים, הכין את הילדים לבית הספר, הנחיל את השפה העברית לילדים ולמשפחותיהם, ובעיקר – החדיר "קרן אור, שמחה ותרבות לחיי העוני והדלות במשכנות התימנים. כי עזרה רפואית, סוציאלית, ניתנה לא רק לילדי התימנים, כי אם גם למשפחותיהם".⁷⁰ בשנת 1923 סגר הוועד הלאומי את הגן עקב קשיי תקציב, כמו גם בשכונות תימניות אחרות. לאחר שנה נפתח אומנם הגן בשנית, אך בינתיים הורע מצבם הבריאותי של הילדים וכ-80 אחוזים מהם חלו בגרענת ובשעלת. הילדים קיבלו טיפול רפואי ומצבם הוטב. משמע, ההורים היו מודעים ליתרונותיו של הגן, לפחות ככל הקשור לשירותי רפואה.⁷¹

מנהיגי העדה, ובעקבותיהם גם ההורים, לא התלהבו מהרעיון של רוזנברג לפתוח בשכונה מעון-יום, הם לא הבינו את הערך החינוכי והתרבותי של מפעל זה, חששו שהמעון יטה את הילדים מדרך התורה והמצוות, התנגדו לשליחת הבנים למעון, וטענו על פינוק הילדים וקלקול הרגליהם באוכל ובלבוש, חששו מפני הפקעת הילדים מרשותם ומהשפעת החינוך המודרני, "ולא ראו בעין יפה את מסירת הבנים לחינוך לידי נשים".⁷² יתירה מזאת, גן הילדים היה מסגרת חינוכית שפעלה מהבוקר עד הצהריים בלבד, ואילו מעון-היום של רוזנברג עתיד היה לפעול משעות הבוקר המוקדמות עם צאת האימהות לעבודה, ועד שעות אחר הצהריים המאוחרות, כלומר יום לימודים ארוך. לכן הביעו ההורים אי-שביעות רצון כללית מהוצאת הילדות מהבית לרוב שעות היום. הם "ראו

69 ללא ציון שם הכותב, "פעולותיה הראשונות של הגב' ד"ר מיה רוזנברג למען העדה התימנית", אח"י, 8.204/3, תיק 349.

70 טובה חסקינה, "גני ילדים בעבור ילדי התימנים, 1919 – זיכרונותיה של טובה חסקינה", בתוך: יוסף טובי (עורך), אעלה בתמר – מאה שנות עלייה והתיישבות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 99. הגננת טובה חסקינה עברה בגן הילדים בשעריים בשנת 1920.

71 בר-מעוז, מגולת תימן, עמ' 228.

72 פנחס קפרא, מני תימן ובשעריים: רחובות שבעים שנה (תרט"ז-תשל"ז, 1907-1977), רחובות 1978, עמ' 125 (להלן קפרא, מני תימן ובשעריים). פנחס קפרא היה מראשי העדה התימנית בארץ ונציגם במוסדות הנבחרים ובהסתדרות. דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגריו, יג, תל אביב 1963, עמ' 4261. קפרא נבחר בשנת 1935 ליו"ר הוועד של שעריים. "בכפר", "עניני שעריים", דבר, 17.9.35.

כה [ברזונברג] שודרת, שלוקחת מהם את ילדיהם ומחנכת אותם ברוח ישראל החדשה ובאווירה חינוכית שתעזור להם להיקלט ביישוב החדש".⁷³

רוזנברג לא נרתעה ולא נסוגה. היא רחשה כבוד לעדה התימנית וביקשה לסייע לתושבי השכונה ויהי-מה. טובתם עמדה לנגד עיניה, וכך תיארה אותם במלוא חמלתה: "עיני הילדים ככוכבים מאירים, פני נשים אשר לא ידעו מהו יום טוב בחייהן, לפני גברים אשר בלא עת זרקה בהם הזקנה וחולניות החיים".⁷⁴ בלית בררה, יצאה רוזנברג לעשות נפשות למפעלה, "בעקשנות של מתמיד, במסירות של חלוץ, בחזון של נביא, בענווה של צדקת היא התמסרה לרעיון שלה".⁷⁵ היא עברה מבית לבית, שוחחה, הסבירה ושכנעה את ההורים בחשיבות המעון וביקשה את הסכמתם לשליחת ילדיהם; דיברה עימם על הצורך במוסד זה ועל התועלת המרובה שילדיהם יפיקו ממנו, שכן לא רק ילמדו בו על נושאים שיועילו להם בהווה ובעתיד, אלא גם יקבלו ארוחת צהריים וטיפול רפואי למיגור מחלות הגרענת והגזזת. רק לאחר חודשים של שכנוע, הסבר והתקרבות, פגה ההתנגדות, ההורים השתכנעו בתועלת שיביא המעון להתפתחות ילדיהם והסירו את התנגדותם.⁷⁶

מעמדה האמביוולנטי של רוזנברג השפיע על הגדרת תפקידה כמו גם על עיצוב התנהגותה כבואה לנהל את האינטראקציה בינה לבין המשפחות התימניות שבקרבן פעלה. מצד אחד, אשת מקצוע, ד"ר לחינוך, מחנכת כריזמטית, בעלת סמכות, ביטחון עצמי ואמונה ביכולתה להשפיע על עיצוב דור הבנות התימניות ועל חינוכן לעצמאות אישית וכלכלית. מצד שני, פילנתרופית המחשיבה עצמה לירידת השכונה, מבקרת בבתי התושבים כדי לעורר תחושת קרבה, תמיכה, דאגה ואמונה בטוהר כוונותיה.⁷⁷ כל רצונה היה ללמד אוכלוסייה נחשלת כיצד לחנך את ילדיה ובעיקר את בנותיה, ו"להצילם מחיי ניוון, סחי ומיאוס".⁷⁸

73 חוברת לציון יובל לבית הספר למלאכה שהקימה ד"ר מיה רוזנברג, תרצ"ה-תשמ"ה, [1985], עמ' 7-8, אח"י, תיק 349, מכל 8.204/3; ריאיון המחברת עם שאול קפרא, יליד שעריים (1933), חניך במעון של מיה רוזנברג, רחובות, 2.8.2016.

74 מיה רוזנברג אל מר [יוסף] וייץ, קרן קיימת לישראל, ירושלים, 16.7.1939, אצ"מ, A246/587; וייץ, ארכיון רחובות. וייץ (1890-1972) היה מראשי קק"ל ומהפעילים המרכזיים בהתיישבות, בייעור וברכישת קרקעות בתקופת היישוב ובשנות המדינה הראשונות.

75 יעקב צוק במכתב אל תורמים פוטנציאליים, אח"י, תיק 349, מכל 8.204/3.

76 יעקב צוק, "הגב" מיה רוזנברג ומפעלה החינוכי ברחובות", ללא תאריך [1957], אח"י, א-352, מכל 8.204/2; יעקב צוק, "בית הספר למלאכה ולעבודה ברחובות (כוננתו מיה רוזנברג)", בתוך: דב קמחי ול"י ריקליס, (עורכים), ספר היובל של הסדרות המורים תרס"ג-תשי"ג, תל אביב 1957, עמ' 545.

77 דנה הירש מציינת שאחיות בריאות הציבור שנדרשו לביקורי בית במסגרת עבודתן במשפחות מצוקה, נאלצו לתמרן בין 'אינטימיות חודרנית' לבין דיסטאנץ', להפגין כוח של מעמד ומקצוע. האחיות הייתה בעת ובעונה אחת מוסמכת ורחמנייה, בת האליטה, אשת מקצוע ואישה. הדבר בא לידי ביטוי בהגדרת תפקידה כ'חברה ומפקחת'. הירש, באנו הנה, עמ' 316; רזי, 'ילדי ההפקר, עמ' 22-23. וראה לעיל הדיון באוריינטליזם.

78 דברי רוזנברג מצוטטים בתוך: חוברת לציון יובל לבית הספר למלאכה שהקימה ד"ר מיה רוזנברג, תרצ"ה-תשמ"ה, [1985], עמ' 7, אח"י, תיק 349, מכל 8.204/3.

בחצר המעון בשעריים, 1930. מימין: ד"ר מיה רוזנברג (המקור: סעי יונה: יהודי תימן בישראל, תל אביב 1983, עמ' 291)

ראשית תמורה

רוזנברג שכרה חדר אצל שלום חריזי, אחד מתושבי השכונה שזכה לקבל בית וחלקת אדמה מהקרן הקיימת לישראל, ואף שהמקום לא התאים לייעודו, היא ביקשה להתחיל בפעולה לאלתר כדי ליצור עובדות בשטח. מעון־היום יצא לדרכו עם ארבעים מילדי השכונה. הילדים נמצאו במעון רוב שעות היום, כדי להרחיקם מהשפעת הרחוב, משעמום ומבטלה, וכדי לאפשר להוריהם לצאת לעבודתם בלי להיטרד במחשבות על ילדיהם המסתובבים ברחובות חסרי השגחה. הילדים בילו את הזמן במשחק ובלמידה, בהדרכת הגננת לוסייה הוכברג, רכשו הרגלי ניקיון, עבודה וסדר, וראשית דעת. בשעות הצהריים נהנו מארוחה חמה וממנוחה ורק בשעה 16:00 שבו לביתם. מסגרת חינוכית זו שסיפקה שירותי הזנה, הלבשה ובריאות במשך כל שנת הלימודים ובכלל זה בחודשי פגרת הקיץ, אפשרה התפתחות גופנית ורוחנית באווירה לימודית, בסביבה תרבותית ובמסגרת חיים מסודרת. ואכן, תוצאות טובות הושגו במהרה, והתנגדות ההורים רפתה לגמרי בראותם את השפעת המעון על ילדיהם ואת השיפור שחל בבריאותם. בתוך תקופה קצרה חלה הטבה ניכרת במצב עיניהם, ומהם שנרפאו ממחלת הגרענת, הם עלו במשקל ונהנו משיפור במצבם הכללי בזכות "התזונה הרציונלית" שקיבלו. צניעות המוסד וניקיונו, סידורי התברואה הנאותים, תוכנית הלימודים החווייתית שכללה שיר וריקוד, משחק וסיפור, ופניהם השמחות של הילדים שכנעו את ההורים בחשיבות המעון, ויחסם אל מיה רוזנברג ואל המוסד השתנה; זאת ועוד, ההורים שהיו לעיתים קרובות מובטלים, התחילו להקדיש מזמנם לעזור ולסייע במעון. האימהות עזרו במשק הבית ולעתים אף מילאו את מקומן של עובדות שנעדרו מחמת מחלה.

מעון הילדים בשעריים. מימין לשמאל: מרים מזרחי (סייעת), לא ידועה, ד"ר מיה רוזנברג, הגנת לוסיה הוכברג (באדיבות חננאל מדר, חניך במעון של רוזנברג)

שיתוף הפעולה שנרקם בין ההורים ובין רוזנברג והצוות החינוכי, הפך עם הזמן לחלק בלתי נפרד מתוכנית העבודה. רוזנברג והגנת ייחסו חשיבות רבה לטיפוח הקשר עם ההורים כדי להעניק להם תמיכה רוחנית, ליצור אמון הדדי, לחזק את ביטחונם בחינוך ילדיהם ולהרים את קרנם בעיני עצמם. הגנת ערכו ביקורי בית כדי ללמוד את תנאי חייהם של הילדים ואת דרכי חינוכם בבית, כדי שתוכלנה לסייע להורים. הגנת לאה רוטרשטיין, שעבדה במעון־היום בשנים תרצ"ד-תרצ"ו (1934-1936), סיפרה, שהיא התמקדה בשני תחומים מרכזיים בעבודתה עם האימהות: (1) ארגון אספות כלליות; (2) עבודה אינדיבידואלית עם כל משפחה ומשפחה בביתה בשעות הערב, "בזמן שאפשר למצוא את כל המשפחה בבית". בפגישות אלה היא הסבירה את מהות המעון, חשיבותו, סדר היום, ארגון העבודה וכדומה. בכך ביקשה להניח את היסוד "ליצירת הקשר בינינו ובין ההורים. על ידי הביקור בבית נהדק הקשר הזה פי שבעה והוא הוא אשר עורר ביותר את האמון מצד ההורים אלינו – תנאי מוקדם לכל השפעה על הזולת".⁷⁹

"גן עדן זוטא"

בעקבות ההצלחה החליטה רוזנברג על מעבר מהחדר הצפוף אל בניין ייעודי. לשם כך היא באה בדברים עם ועד השכונה שהקצה עבור הקמת הבניין חלק ממגרש במרכז השכונה, שהיה שייך לתלמוד תורה, ליד בית הוועד של שעריים. בניין המעון תוכנן ונבנה במיוחד

79 לאה רוטרשטיין, "מתוך עבודתנו בין ההורים", הד הגן, א, ג-ד (תרצ"ו), עמ' 29-35; לאה רוטרשטיין-ישפה, בעולם גן הילדים, תל אביב תש"ך, עמ' 149.

ד"ר מיה רוזנברג (באמצע) מארחת את סר הרולד מקמייקל, הנציב העליון הבריטי החמישי על ארץ ישראל, 1938 (באדיבות ארכיון רחובות)

למטרתו ולתפקידיו.⁸⁰ הבניין המרווח והמואר הכיל כמה חדרים, אולם גדול, מרפסת מרווחת שבה נחו הילדים את מנוחת הצהריים, מטבח וחדר אוכל. מספר החניכים שבאו בשעריו הלך וגדל, והגיע לשישים בשנה החמישית להקמתו.

כך תיאר בהתפעלות אברהם טביב, אחד העסקנים הבולטים של עולי תימן בארץ ישראל, את הבניין המרשים, את חשיבותו של המעון ואת גדולתה של המייסדת:

בניין זה עומד על מגרש גדול של כחמישה דונם ששני שלישי נטוע פרדס, ושליש תופס הבית והחצר עם המבוא היפה הנטוע שדרת עצי ברושים מימין ומשמאל, גינה יפה וחורש מצל של עצי קזוארינה שסמוך לכנותיהם ספסלים קבועים; בקיץ שימש חורש זה לילדים כעין סוכה וכו' היו שוהים הילדים רוב שעות היום. מוסד זה אין כדוגמתו בשום יישוב אחר של תימנים. [...] שעריים זכתה לכך תודות לתשומת לבה של הגב' ד"ר מיה רוזנברג, שלקחה עליה את כל הדאגה לגן ילדים זה מאלף ועד תיו.⁸¹

ברוח הגישה העמלנית, קראה רוזנברג לשתף את הילדים בטיפוח סביבת המעון, בהכנת שלוש הארוחות שהם סעדו במעון, בשמירה על הסדר ועל הניקיון. הגינה טופחה בעזרת הילדים ובתוך שנים מעטות כוסה המקום גינות, עצי נוי ופרי – "גן עדן זוטא לעשרות

80 ללא ציון שם הכותב, "מוסדות החינוך לילדי המזרח ברחובות (מיסודם של הגב' ד"ר מיה רוזנברג)", הד החינוך כא, ג (שבט תש"ז), עמ' 63.

81 אברהם טביב, "בתי הספר במשכנות התימנים", בתוך: יהודה רצהבי ויצחק שבטיאל (עורכים), הראל: קובץ זכרון להרב רפאל אלשיך ז"ל, תל אביב תשכ"ב, עמ' 285.

קטיף תפוזים בפרדס של מעון-היום, 1934 (המקור: סעי יונה: יהודי תימן בישראל, תל אביב 1983, עמ' 292)

ילדי השכונה שבילו בין כותלי הבניין והחצר את רוב שעות היום.⁸² גם ההורים עזרו להפוך את המקום לגן פורח, שבצל עציו שיחקו הילדים. לאות הערכה לפעולה החינוכית במעון, הקצה ועד השכונה מגרש ציבורי וניטעו בו פרדס וחורשה. האבות סייעו לגזום את העצים בפרדס, לבנות ולחזק את הטרוסות ולהקים גדרות. בפירת הפרדס הוקם צריף ששימש להשכלת נשים ונערות רבות שלא זכו בצעירותן להשכלה כלשהי או שתנאי הבית אילצו אותן לצאת בגיל צעיר לעבודה. בכל ערב באו לצריף עשרות נשים ונערות לשיעורי ערב להנחלת הלשון, ללמוד תפירה וכישול אצל המורה החלוצה רבקה שרשבסקי מכפר בילו.⁸³

הנה כי כן, הפך המעון למעין מרכז קהילתי במונחים של אותם ימי בראשית, ורחש פעילות ביום ובערב. ההורים התמסרו לטיפוחו מתוך הוקרה לרוזנברג ולצוות החינוכי ומתוך הערכה לפעילות החינוכית-הסוציאלית הנעשית למען ילדיהם.

הצוות החינוכי

במעון-היום עבדו שתי גננות וסייעת. הגננת **לוסיה הוכברג-נחושתן** הייתה תושבת רחובות שעלתה בעלייה השנייה. רוזנברג בחרה בה לסייע לה בכינון המעון, ארגונו ותכנונו. בהיעדרה של רוזנברג מהמעון בעת מסעותיה לגיוס כספים בחו"ל, מילאה לוסיה את מקומה. כאשר נפצעה רוזנברג במהלך העבודה בבית הספר ונפלה למשכב בשנת 1940, עברה ההנהלה לידי לוסיה ומאז נודע המוסד בשמו 'גן לוסיה'. לוסיה יחד עם הגננת **חנה צימנד** הצליחו

82 יעקב צוק, "גלגוליו של מוסד", ללא תאריך [1959], אח"י, תיק יעקב צוק 352א, מכל 8.204/4.

83 שם.

מקור התעודה: חוברת לציון יובל לבית הספר למלאכה, תרצ"ה-תשמ"ה, עמ' 31

לשמור על רמה חינוכית נאותה, כשהפטרון של מוסדות מיה רוזנברג ברחובות, סמואל לוי, מטפל ומשגיח מטעם הקרן.⁸⁴ מרים מזרחי (מזעלייה לבית מדהלה, 1907-1975), תושבת שעריים, הייתה הסייעת. כאשר ראתה את פועלה של רוזנברג למען ילדי שעריים, היא התנדבה להיות העוזרת שלה בלי שנתבקשה. היא הייתה "אישיות נדירה שמעשיה מופלאים".⁸⁵ לאחר שעבדה שנים מספר במעון של רוזנברג ולמדה את עבודת הגן, הקימה בחצר ביתה גן לילדים ממשפחות קשות-יום. מרים הטביעה את חותמה בשכונת שעריים כפורצת דרך לחינוך ולהשכלה למען עולי תימן וסללה את הדרך לקידום מעמד האישה בחברה שבה היא חיה. שתי הגננות עבדו במסירות רבה במעון עד שנת 1943, והעבודה עם הילדים התימנים הסבה להן סיפוק רב. טובה חסקינה, שעבדה בגן הילדים בשעריים בשנת 1920, המליצה לציבור הגננות: "טיפול מיוחד, השגחה מיוחדת ועוד יותר אהבה ומסירות דרושות מצד אלו ההולכות לעבוד עם ילדי התימנים. אומנם לא קלה הדרך, אך עניין רב בה".⁸⁶ גננות נוספות שעבדו בעשור הראשון להתנהלותו של המעון היו: יונה והב-עמיר (בשנת 1935), לאה רוטרשטיין (בשנים 1934-1936).

84 ש.ם.

85 אברהם טביב, שבי תימן, תל אביב תרצ"ב, עמ' 262; בר-מעוז, מגולת תימן, עמ' 262-263; שילה, "סיפור קליטה", עמ' 289; יונתן לוקימסון ומורה דרך, "מכתב מאמא", 25.7.2014, <http://by-t-way.blogspot.co.il>; "סיפורה של אישה מרים מזרחי", סרטון שהוקרן בפסטיבל הקולנוע הבינלאומי לסרטי נשים, ראו https://www.youtube.com/watch?v=p6DGNruzExU&feature=player_embedded. תודתי להדס אביבי, מנהלת ארכיון רחובות, שטרחה ושלחה אלי את הסרטון.

86 טובה חסקינה, "רחובות", גנגנו, סיון תר"פ, עמ' 141; הנ"ל, "זכרונות ורשימים", הד הגן ב, ה-ו (תרצ"ז), עמ' 61.

אחריתו של המעון: בשנת 1947 צורף המעון מנהלית לבית הספר למלאכה במרמורק. בתחילת שנת הלימודים תשכ"א (1960-1961) העבירה עיריית רחובות את המעון לרשותה עקב גירעונות גדולים. מעון-היום של רוזנברג נסגר והפך להיות גן ילדים רגיל.

יא. בית ספר למלאכה ועבודה: מסגרת חינוכית חדשנית להעצמת הבת התימנייה

הצלחתה של מיה רוזנברג בהקמת מעון-היום לילדי שעריים דרבנה אותה להרחיב את מפעלה החינוכי וסללה את דרכה להקמת מוסד חינוכי נוסף. היה זה כאשר סיימו ילדי המעון את לימודיהם בגיל שש והגיעה שעתם ללכת לבית הספר. רוזנברג ידעה "כי לא כל הילדים העומדים על סף בית הספר, יקבלו את הסכמת הוריהם להמשיך את חינוכם בבית הספר העממי"⁸⁷. וכך אומנם היה; הבנים נשלחו לבתי ספר דתיים והבנות הושארו בבית כי ההורים שוב התנגדו לשליחתן למסגרת-המשך כלשהי מאחר שעזרתן בבית הייתה נחוצה לטיפול בילדים הקטנים. מהיכרותה את אוכלוסיית ההורים בשעריים, "הידועים ביחסם האדיש ובעמדתם השלילית לחינוך הבנות בכלל"⁸⁸, ציפתה רוזנברג לתגובה זו, אך לא השלימה עימה. היא גמרה אומר להקים מוסד במיוחד עבור הילדות, כדי ליצור רצף בחינוכן; הווה אומר, מוסד עם תוכנית לימודים מיוחדת שתותאם לצרכים המיוחדים של הילדות התימניות, שבו תהיה "התכלית המעשית שזורה בתוכנית הלימודית". מטרתה הייתה להכשיר את הבת התימנייה לחיי עבודה ולהקנות לה מקצוע מתאים לחיי עבודה בעתיד. וכך הגדירה את היעדים:

להכין את הילדה באופן מעשי לקראת חיי עבודה, להדריכה עוד בגיל הרך לקראת מקצוע. הניסיון הוכיח כי שיטה זו היא הקרובה ביותר לרוחם של בני העדה הזו. זו היא כפי הנראה הדרך שעל ידה אפשר להשפיע על ראש המשפחה ולהטות את לבו, כי ביחד עם המסורת ללמד את הבנים תורה ומעשים טובים יסכימו שהבנות תלמדנה תורה ומלאכה, שיש בה תכלית.⁸⁹

בכך ביקשה רוזנברג להפיס את דעתם של ההורים ולרכך את ליבם כדי שייתנו את הסכמתם לשלוח את בתם ללמוד בבית הספר "ושלא יוציאוה לעבודות משק בית בגיל רך". אכן משנוכחו האבות, כי חינוך הבנות בבית הספר מתבטא בהכשרתן לעבודה ולמלאכה ובהכנתן למקצוע זה או אחר, נחה דעתם והתירו לבנותיהם ללמוד.

87 המובאה מתוך: ישעיהו, יהודי תימן, עמ' 74.

88 יו"ר הקרן לבתי ספר בשביל ילדי המזרח [ללא ציון שמו] אל ד"ר ב"צ מוסינזון, מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי לכנסת ישראל, ירושלים, 8.3.1942, אצ"מ, J17/4621. [בתוך דיווח על ההיסטוריה של בית הספר למלאכה].

89 הדגשה במקור. המובאה מתוך: ישעיהו, יהודי תימן, עמ' 75.

כדי להקים את בית הספר לבנות, הקצה ועד שעריים, בהסכמת הקק"ל, חלק מן הגבעה השוממה שליד בית ספר "מוריה", שהשתרעה בין פרדסי רחובות לבין שכונת התימנים בכפר מרמורק (שהיה בתהליך בנייה ואכלוס).⁹⁰ על גבעת חול זו, הקימה רוזנברג צריף והחלה לרכז בו חומרי בנייה להקמת הכיתה הראשונה כהתחלה לבניין בית הספר בעתיד. אך שוב חוותה התנגדות של אחדים מתושבי שכונת שעריים, ואלה שלחו ילדים לחבל בעבודתה ולפזר את חומרי הבניין. גם הפעם נשארה רוזנברג איתנה ברוחה ולא אמרה נואש. בהתאם לגישה העמלנית, שהיא הייתה אמונה על עקרונותיה, גייסה רוזנברג את הילדות התימניות וביחד הן סקלו אבנים, סחבו דליי מים, עדרו וגירפו, שתלו פרחים והפכו את גבעת החול לגן פורח. אט-אט קיבלה הגבעה צורה נאה, גינות פרחים כיסו את שיממונה, "בגינות פרחו העצים והשתילים, ובלבות ההורים נמס הקיפאון".⁹¹

הבנקאי נ' קירשנר מדרום אפריקה, תרם מגרש של שלושה דונם שהיה בבעלותו על גבול השכונות שעריים ומרמורק, ועליו הקימה רוזנברג את בית המלאכה בעזרת ויצ"ו איטליה. תחילה נקרא המוסד "הגבעה לעבודה ולתורה" ולאחר חמש שנים של פעילות הוסב שמו ל"גבעת הילדים ב.ב.ק.", כהוקרה לארגון נשים ציוניות ויצ"ו איטליה שתמך בפרויקט, ולזכרה של היוזמת, המייסדת ונשיאת הארגון הראשונה ברטה ברנשטיין-קמאו,⁹² וכהוקרה לבנקאי קירשנר, שתרם את המגרש.

בית ספר נפתח בשנת הלימודים תרצ"ה (1934/1935) ל-24 בנות שעריים ומרמורק בגילאי 6-14. היה זה בית ספר למלאכות יד תימניות מסורתיות (אריגה, קליעה, רקימה ותפירה) בשילוב עם חינוך כללי, השכלה יסודית וחינוך לערכים.⁹³ בית הספר הושתת על

90 בשנת 1930 (ז' בכסלו תר"ץ) נוסד כפר מרמורק – מושב העובדים הראשון של יוצאי תימן בישראל, שנקרא על שם ד"ר אלכסנדר מרמורק, מעוזריו של בנימין זאב הרצל. מייסדי הכפר היו אנשי העלייה השנייה אשר עלו ארצה מתימן ממחוז שרעב בשנת תרע"ב. הם התיישבו בכינרת והשקיעו את כוחם בייבוש הביצות. סבלו מקדחת וממחלות אחרות, ומתוך 17 המשפחות שבאו לכינרת, נותרו רק 10 משפחות. לאחר 18 שנה נאלצו לעקור למקום התיישבות חדש – הוא כפר מרמורק. גלי העלייה שפקדו את הארץ לאחר הקמת המדינה הביאו לגידולו ולהתרחבותו של הכפר, אך בו בזמן לאובדן צביגונו הכפרי והחקלאי ולהפיכתו ממושב עובדים עצמאי לשכונה עירונית של רחובות. ראו משה סמילנסקי, רחובות-שישים שנות חייה תר"ן-תש"י, תל אביב תש"י, עמ' 190-191; דינה גרייצר, "בין בדלנות להשתלבות – התיישבות יוצאי תימן בכפר מרמורק", קתדרה 14 (תש"ם), עמ' 151.

91 יעקב צוק, "בית הספר למלאכה ולעבודה ברחובות", בתוך: דב קמחי וי"ל ריקליס, ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג – תשי"ג, תל אביב 1957, עמ' 545.

92 Berta Bernstein Cameo (מילאנו 1895-1928), יזמה והקימה את ארגון הנשים הציוניות של איטליה בשנת 1927 והייתה נשיאתו הראשונה. הארגון עסק ברווחה וחינוך בקרב נשים וילדים, נאבק למען שוויון זכויות לנשים ולפתיחת עולם האקדמיה לנשים. הארגון יצר קשרים עם הקהילה בארץ ישראל ועם הסתדרות הנשים הציוניות בארץ, תמך בפרויקטים לילדים ותרם למען רווחת נשים עובדות וילדיהן. <https://jwa.org/encyclopedia/article/associazione-donne-ebree-ditalia-adei>

93 קפרא, מני תימן ובשעריים, עמ' 125-128; בר-עוז, מגולת תימן, עמ' 232; "מוסדות החינוך לילדי המזרח ברחובות", הד החינוך, כא, ג (שבט תש"ז), 64-58; חיים באר, "הדברורה הטובה מיה",

יסודות חינוך מודרניים שעיקרון העמלנות משמשים נר לרגליו. בשנה הראשונה תפקד המוסד הצנוע כמועדון לבנות, שבו הן התכנסו בשעות אחרי הצהריים לאחר שסיימו את עבודתן במשק הבית בשעות הבוקר. אך הילדות באו עייפות והתקשו להתרכז בלימודים, ולמורה היה קשה ללמדן. אט-אט השתכנעו ההורים בחשיבות המועדון והחלו לשלוח את הילדות גם בבוקר, תחילה לזמנים קצובים ובהמשך בקביעות. וכך בהדרגה הפך המועדון להיות בית ספר עם תוכנית לימודים למשך כל היום, משבע בבוקר עד שבע בערב. כעבור כשנתיים, כאשר מספר התלמידות הגיע לשמונים, הן למדו בשני חדרים שאכלסו ארבע כיתות בשתי משמרות. הילדות באו מרצונן ובאישור הוריהן, ללא תחנונים ושכנועים מצד רוזנברג. המוסד הכיל גם חדר מלאכה מרווח, מרפאה, חדר אוכל, לול עופות (לגהורן לבן), תנור לאפיית לחם לתצרוכת המוסד וחדר מזכירות.⁹⁴ ברבות הימים הוקמו ביתנים, ביתן אחרי ביתן, מוקפים בגינות פרחים. היה זה מוסד חינוכי מופתי, קטן ונקי, ש"בו כל עשב וכל אבן הונחו ונשתלו באהבה". הילדות קיבלו שלוש ארוחות מזינות ליום, שהיו מקור הזנה עיקרי וברוב המקרים יחידי לרוב התלמידות. הארוחות התבססו על תצרוכת היבול מהלול, הפרדס, המאפייה וגינת הירק. כן הוענק לבנות טיפול היגייני-סוציאלי: שירות רפואי חינם למיגור המחלות הנפוצות – גרדת, גזזת וגרענת, טיפול בהיגיינה אישית, הדרכת האימהות, חלוקת הלבשה והנעלה "כמיטב יכולתנו, חינם או בתשלומים מינימליים מתקציב בית הספר או בעזרת מוסדות סוציאליים". הצוות החינוכי, שמונה על ידי מפקחי מחלקת החינוך מטעם הוועד הלאומי, קיים קשר הדוק עם ההורים, ובכלל זה ביקורי בית בעיקר לתלמידות שחדלו להגיע לבית הספר. צוות העובדות גויס על ידי רוזנברג עצמה מבין תושבות השכונה. ברו"ח אל המפקח נחום גבריאלי, היא מונה את שמות העובדות: שושנה רצון, מרים שלום (הסבתא), סעידה זכריה, מרים חובני (האם העובדת במטבח). יש לציין זאת כתרומה נוספת של רוזנברג, שהעדיפה להעסיק את תושבות השכונה ולספק להן מקור פרנסה, כי לדבריה "אין כל יכולת להפריד בעבודתנו את חיי השכונה מחיי המוסד". [...] אני אמשך לשאת מתוך רצון ומסירות בעול של המוסד בכל הקשור בחיי השכונה והסביבה".⁹⁵

תוכנית הלימודים

התלמידות הוכשרו לעבודה ולמלאכה בארבעה תחומים: (1) מלאכות יד (תפירה, סריגה, עבודת חרוזים, עבודת רפיה) ובהן קליעה תימנית ורקמה תימנית; (2) גידול ירקות וטיפול בגינת נוי; (3) כלכלת בית; (4) הכשרת מטפלות לטיפול בילדי הרך גילאי שלוש-שש שנים.

מזיכרונותיה של תולעת ספרים, דבר השבוע, גיליון 22, ח' בסיוון תש"ן (1.6.1990), עמ' 12-13.

94 קפרא, מני תימן ובשעריים, עמ' 126.

95 מיה רוזנברג אל נחום גבריאלי, מפקח, 29.8.1938, אצ"מ, J17/4621.

התלמידות מגיל 12-14 למדו את כל ארבעת התחומים, כל אחת לפי כישרונותיה ונטייתיה, אך התמחו באחד מהם. בכך ביקשה רוזנברג לאפשר לכל בת לרכוש מקצוע הקרוב לליבה, יחד עם הקניית ערכים והרגלי חברה ותרבות כדי שתוכלנה הבנות להשפיע על החברה שבה הן חיות:

עיקר חשוב בבית הספר – להקנות את מידת היחס היפה בין אדם לחברו ורגש האחריות לציבור שבו הוא חי, לסביבה שלו, שרבו בה הצללים על האור. יש להאמין שאלה אשר ייצאו מהמוסד לאחר שלוש שנות המעון ושמונה שנות בית הספר למלאכה – יצליחו להשפיע השפעה מכרעת על דרכי התפתחותה הרצויה של העדה [התימנית] וישרישו בתוכה את העיקרים החסרים בה. ודווקא תפקיד זה – להביא שינוי ערכין יסודי בחיי העדה, על ידי חינוך מתאים של הילדים – הוא שמצא הד בלכות הידידים המעטים של המוסד, אפילו אלה הרחוקים מהמסורת היהודית ושאינם מבני ברית.⁹⁶

סדר היום

07:00-06:00	טיפול בהיגינה אישית וסביבתית: בדיקת ניקיון (ראש, גוף, לבוש); טיפול בגינת הנוי ובגינת הירק, ניקיון החצר ומחסן הכלים; כל תלמידה בהתאם לתורנותה
13:00-07:00	ארוחת בוקר, לימודים עיוניים
14:00-13:00	ארוחת צהריים ומנוחה; בקיץ רחצה בכריכה קטנה שהקימו התלמידות בעזרת המורים בשטח בית הספר
15:00-14:00	מלאכות יד, עבודה כלול, עבודה במטבח; כל תלמידה בהתאם להתמחותה.
16:00-15:00	תוכנית הפנאי של אחר הצהריים: משחקים, שירה, סיפורים
17:00-16:00	ארוחת מנחה, שיחה על נושאים שונים כגון שמירת הגוף, סדר וניקיון, משמעת ומודעות עצמית, בהנחיית רוזנברג או אחת התלמידות-הבוגרות; תלמידות כיתה א, נוסף גם טיול קצר בסביבה הקרובה לכפר ביל"ו, קבוצת שילר, תחנת הניסיונות וכדומה.

96 המובאה מתוך: ישעיהו, יהודי תימן, עמ' 77.

הגינה בבית הספר למלאכה: "הגנה המשובחה ביותר בשנת ת"ש"⁹⁷

רוזנברג דאגה לכל מחסורן של תלמידותיה, החל בשירותי הזנה, בריאות, ביגוד והנעלה וכלה בניהול מערכת לימודים תקינה ומגוונת שהוצאה לפועל על ידי מורות ומורים מסורים.⁹⁸ לדוגמה, בשנת 1949 לא התקיימו בבית הספר שיעורי ספורט מטעמי תקציב. רוזנברג לא היססה ופנתה ישירות ליהושע אלוף, המפקח על החינוך הגופני במחלקת החינוך של הוועד הלאומי, והאיצה בו לשבץ מורה לספורט מיומן לבית ספרה כדי שיקיים שיעורי ספורט סדירים:

אדם אשר יבוא פעמיים בשבוע להתעמל עם הילדים! אולי יש אפשרות כל שהיא שילדינו יתעמלו לפחות פעמיים בשבוע שעה אחת! מובן שאנו מעוניינים במורה טוב ובעל השפעה על הילדים שלנו, שאינם שיכים לחומר הקל ביותר! זאת אומרת במקרה הזה, אני מדגישה, שהאדם אשר יובא בחשבון צריך להיות מאלה אשר התעמלות איננו לו רק חומר דקורטיבי...⁹⁹

97 יוסף עזריהו, מ"מ מנהל מחלקת החינוך, כתב לרוזנברג כי "בתחרות בתי הספר בעד הגינה המשובחה ביותר בשנת ת"ש", זכה בית הספר שלה ב"פרס סר ארתור ווקופ ע"ש אבינעם ילין ז"ל בסך לירה אחת". עזריהו שלח את ברכתו "על הישגיהן הנאים בעבודת הגינה". 20.6.1940, אצ"מ, J17/4621.

98 הטלוויזיה הקהילתית, ערוץ 98, רחובות: בתוכנית "דורות" הוקרנה כתבה על ד"ר מיה רוזנברג ותרומתה לקהילה התימנית בשעריים ובמרמורק. בכתבה מספרות בוגרות בית הספר ואימהות על יחסה האימהי של רוזנברג לתלמידותיה, על דאגתה לכל מחסורן ועל מסירותה יוצאת הדופן למפעלה. תודתי לשאול קפרא על שליחת הדיסק, 7.8.2016.

99 רוזנברג אל יהושע אלוף, 4.7.1940, אצ"מ, J17/2268.

יהושע אלוף השיב: "קיבלתי את מכתבך העצוב בדבר החינוך הגופני בבית ספרכם. גם אני מסכים שמהיום שביקרתי אצלכם התקדמנו מעט מאוד או יותר נכון לא התקדמנו כלל. לצערי, אין ברגע זה לדבר על שום שיפורים מטעמים תקציביים. אני, מוכן, 'אלחם' בעונת הקיץ לקראת שנת הלימודים הבאה, אבל אין כרגע לדעת אם אצליח".¹⁰⁰ לבקשתה של רוזנברג הצטרף משה דפנא, המפקח על בית הספר, ושלה אף הוא תזכורת אל יהושע אלוף: "בבית הספר למלאכה לבנות המזרח אשר בשכונת מרמורק מתחנכות 140 בנות מגיל 6 עד גיל 15-16 בלי כל טיפול בחינוך הגופני ע"י התעמלות וספורט, ודווקא בנות עוני אלו זקוקות לכך".¹⁰¹ מפקחי מחלקת החינוך, שבאו לבקר בבית הספר, התרשמו מסדריו ומהתנהלותו המופתית, ושיבחו את המנהלת:

לא ראיתי בשום מוסד חינוכי גינה מסודרת כ"כ ובעיקר – נקייה כ"כ כבמוסד הזה. [...] הישג גדול וחשוב בהקניית הרגלים לילדים: הרגלי נימוס, הרגלים היגייניים והרגל של עבודה מתוך שקט, סדר ומשמעת. הגב' המנהלת, שהיא הרוח החיה בכל העבודה במוסד, מטפלת בכל פרט ופרט, והאמצעי היחיד, שהיא משתמשת בו הוא – ההערה. זו מתקבלת תמיד מתוך רצון לשמוע וללמוד. אפשר להגיד, כי המוסד הזה מחנך את חניכותיו לעבודה שקטה, נקייה ומסודרת מתוך משמעת וסדר גמורים.¹⁰²

הודות לעבודתה המאומצת והמסורה התפתחה והתרחבה העבודה והגיעה לרמה ראויה, כפי שציינו המפקחים: "רק בכוח מרצה ומסירותה של המנהלת יכלו המוסדות להתקיים עד עתה";¹⁰³ "רק הודות למרצה הרב מחזיק ביה"ס מעמד";¹⁰⁴ "רק בכוח עבודתה ומסירותה לאין גבול הגיע לרמה גבוהה".¹⁰⁵ המפקחים הפליגו בשבחו של המפעל והדגישו "את הערך הרב שיש לו לגבי חינוך הבנות התימניות".¹⁰⁶

הפנימייה

בבית הספר למדו בנות מרחבי הארץ ולשם כך הוקמה פנימייה, שפעלה ב"מרכז לסיוד ילדים שעל יד המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי", והפכה לחלק בלתי נפרד מבית הספר. הפנימייה נועדה "לתת מקלט לבנות בגיל בית ספר שנסיבות חייהן מנעו

100 יהושע אלוף אל רוזנברג, 11.7.1940, שם.

101 דפנא אל יהושע אלוף, 28.1.1940, שם.

102 נחום גבריאל ומשה דפנא, מפקחים, "חוות דעת המפקחים על מוסדות החינוך שבהנהלת הגב' ד"ר מ' רוזנברג", 19.9.1940, אצ"מ, J17/4621.

103 נחום גבריאל ומשה דפנא, מפקחים, שם.

104 ד"ר ב"צ מוסינזון, מנהל מחלקת החינוך, אל הנרייטה סאלד, 25.9.1940, אצ"מ, J17/4621.

105 משה דפנא, מפקח, "דו"ח על ביקורי בבית הספר למלאכה בשכונת מרמורק", כב-כג בסיוון תש"א (17.6.1941-18), J17/3886.

106 ד"ר ב"צ מוסינזון, מנהל מחלקת החינוך, אל הנרייטה סאלד, 25.9.1940, אצ"מ, J17/4621.

מהן את האפשרות להתחנך בבית הוריהן, לבנות עולות חדשות וכיו"ב; לאפשר לחניכות להמשיך בלימודים ולסגל ידיעות יסוד באותם המקצועות הנלמדים בבית הספר; חינוך לחיי תרבות וחברה שיפיג ויקהה את המרירות שהספיקה להצטבר ולהעיב על חייהן.¹⁰⁷

***

מיה רוזנברג הגשימה את חזונה שלפיו הבנות שסיימו את חוק לימודיהן בבית הספר למלאכה רכשו לעצמן מקצוע, וכך כל אחת מהן "יכלה למצוא את מקומה בהמשך החיים". חלק מהבנות בחרו להמשיך בלימודיהן בתחום ההוראה (מורות, גננות, עוזרות לגננות ומטפלות) או בתחום הבריאות (אחיות וכוחות עזר בכתי חולים). רבות מהבנות היו לתופרות או אורגות "בעלות מוניטין". הבנות בעלות המוגבלות עבדו כעוזרות לתופרת או כפועלות בכתי חרושת לאריגה, ו"למרות מוגבלותן לא היו לנטל על החברה, עמדו ברשות עצמן, עבדו והתפרנסו בכבוד".¹⁰⁸

מעון-יום לילדי מרמורק

בסתיו 1934 כאשר נפתח בית הספר למלאכה, הקימה רוזנברג סמוך לו מעון-יום ל-25 פעוטות מילדי מרמורק. המעון סודר בדירה פרטית שהותאמה במקצת לתפקידה. ילדי המעון היו בני אימהות עובדות, ממשפחות דלות אמצעים וממשפחות שנחשבו "מקרים סוציאליים", ובהם אחוז ניכר של ילדים בעלי צרכים מיוחדים עקב בעיות בהתפתחותם הגופנית והרוחנית. המעון נועד להעניק להם טיפול כאשר הוריהם יצאו לעבודתם מחוץ לבית; להקנות להם הרגלי סדר, ניקיון ומשמעת; לפתח את כישורונותיהם הטבעיים; להכשירם להיקלט בבית הספר ולהעניק להם חינוך לחיי חברה.¹⁰⁹ בהתאם ל"אני מאמין" של רוזנברג, היא הבינה שלא מספיק להעסיק את הילד המקופח מבחינה סוציאלית, והגדל בסביבה נחשלת, רק בלימודים גרידא, אלא יש קודם לכול להעסיקו במשך רוב שעות היום וכך להגן עליו מפני סכנות הרחוב, להכשירו "ולספק לו ידיעות במלאכות יד שונות מתוך חיפושי הסגנון המקורי של עדות המזרח ובעיקר, לקרבו ולחכב עליו את העבודה".¹¹⁰ הילדים במעון נהנו מאותם שירותים שמהם נהנו תלמידות בית הספר למלאכה, קרי פעילויות חינוכיות-לימודיות משמונה בבוקר עד ארבע אחר הצהריים, הזנה

107 דין וחשבון על מצב ופעולות מוסדות החינוך בשנים 1930-1945, קרן לבתי ספר לילדי המזרח בע"מ, מוסדות החינוך מיסודם של ד"ר מיה רוזנברג, אח"י, תיק 349, מכל 8.204/3, עמ' 2; קפרא, מני תימן ובשעריים, עמ' 128; דוד בן יעקב, "תורה ועבודה בכפר מרמורק", הארץ, 13.12.1965.

108 דבורה רבינוביץ, מורה בבית ספר למלאכה במרמורק בשנים 1944-1963, ללא תאריך, אח"י, א-349, מכל 8.206/1.

109 דין וחשבון על מצב ופעולות מוסדות החינוך בשנים 1930-1945, קרן לבתי ספר לילדי המזרח בע"מ, מוסדות החינוך מיסודם של ד"ר מיה רוזנברג, אח"י, תיק 349, מכל 8.204/3.

110 יעקב צוק, "הגב' מיה רוזנברג ומפעלה החינוכי ברחובות", ללא תאריך [1957], אח"י, א-352, מכל 8.204/2, עמ' 4.

(שלוש ארוחות ביום שהוכנו במטבח בית הספר והובאו למעון), בדיקות ניקיון, טיפולי בריאות, עזרה בהלבשה ובהנעלה, קייטנה בחודשי הקיץ.

מתוך הדו"ח של המפקחת על גני הילדים מטעם מחלקת החינוך, אפשר ללמוד על המצב הכללי של המעון: "הניקיון במוסד מופתי, המשמעת בין הילדים טובה מאוד. לילדים הוקנו הרגלי סדר וניקיון. הסביבה החינוכית של המוסד נאה. הגננת מסורה לילדים והשפעתה עליהם מרובה. [...] תנאי השיכון של המוסד רעועים מאוד. לרשות הילדים רק חדר אחד מרווח. נוחיות פרימיטיביים וסוכה מחוסרת גג. למרות הקשיים בסידורם ובשיכון, למרות העוני בציוד נעשית במוסד פעילות חינוכית חשובה. [...] ישנה שורה ארוכה של תיקונים וסידורים הכרחיים הנחוצים מאד למוסד."¹¹¹ מפקחי מחלקת החינוך של הוועד הלאומי שביקרו לפרקים בבית הספר למלאכה לשם פיקוח והדרכה, נהגו לבקר גם במעון־היום, "אם כי המעון איננו נמצא בפיקוח המחלקה, אבל בכל זאת ביקרנו בו. המעון ידוע לנו כמוסד טוב ועשה עלינו רושם יפה בניקיונו ובסדריו הנאים"; "המעון מוחזק יפה ומועיל כ[מו]ן [ה]מוסד הראשון [בית הספר למלאכה]".¹¹²

בניגוד לאנשי החינוך שהתייחסו לעבודתה המעולה של הגננת ולתוכנית החינוכית־הלימודית שהתבצעה במעון למרות התנאים הקשים, הרי הרופאה ד"ר מרי גורדון, המפקחת הרפואית על מוסדות הרווחה של ויצ"ו, שהקדישה תשומת לב מיוחדת למעונות־היום של ילדי התימנים, הזדעזעה מהתנאים שבהם התנהל המעון: "תנאי דיור גרועים (מחסור במיטות, בכלי מיטה ובבגדים). [...] הרושם הכללי הוא של תנאים רעים".¹¹³ ד"ר גורדון התייחסה לא רק לתנאי המקום הירודים, אלא הדגישה שיש לשפר את מצב הבריאות של הילדים ואת תזונתם: "תזונה דלה, בריאות הילדים לקויה". היא המליצה על העשרת דרכי התזונה ועל הוספת שירותים רפואיים. המעון המשיך להתקיים בתנאים אלו עד שנת 1947, ואז הועבר לחסות סניף ויצ"ו ברחובות.

יב. חלום ומציאות: קשיים בגיוס תרומות לתמיכה במוסדות החינוך של ד"ר מיה רוזנברג

מוסדות החינוך של רוזנברג – שני מעונות־היום ובית הספר למלאכה – התקיימו והתבססו בעיקר על תרומות של נדבנים מאירופה שהיא גייסה למפעלה. התמיכה הראשונית לפתיחת מעון־היום בשעריים ניתנה מחוג מצומצם של ידידיה בווינה בראשותו של פרופ' שליך,

111 המובאה מתוך: קפרא, מני תימן ובשעריים, עמ' 128; מופיעה גם בתוך: "מוסדות החינוך לילדי המזרח ברחובות (מיסודם של הגב' ד"ר מיה רוזנברג), הד החינוך כא, ג (שבט תש"ז), עמ' 63.

112 אברהם ארנון ומשה דפנא, אל יוסף עזריהו, מנהל מחלקת החינוך לכנסת ישראל, 10.5.1940, אצ"מ, J17/4621; נחום גבריאל ומשה דפנא, מפקחים, "חוות דעת המפקחים על מוסדות החינוך שבהנהלת הגב' ד"ר מ' רוזנברג", 19.9.1940, אצ"מ, J17/4621.

113 ד"ר גורדון, "דו"ח הרשמים שקיבלתי אחרי ביקורי במוסדות" [ללא תאריך], אצ"מ, F49/2847-150-151-152.

מי שהיה המרצה של רוזנברג באוניברסיטת וינה. לאחר שהקימה את בית הספר למלאכה ואת מעון-היום במרמורק, הצליחה רוזנברג להרחיב את חוג התומכים, שאותם מצאה בקרב יהודי איטליה, צ'כוסלובקיה, שווייץ, אוסטריה, לונדון ודרום אפריקה, ובסיועם הצליחה לשמור על קיום שלושת מוסדותיה.

ככל שנקפו השנים הגיעה רוזנברג לידי הכרה כי בכוחותיה שלה בלבד לא תצליח לשאת את הנטל והחלה לתור גם בארץ אחר גופים ציבוריים שיהיו שותפים למפעלה. בשנת 1938 היא השיגה הכרה רשמית ותמיכה ממחלקת החינוך של הוועד הלאומי ובית הספר הועמד תחת פיקוח הזרם הכללי,¹¹⁴ וקיבל "תמיכה קטנה מתקציבנו".¹¹⁵ המחלקה להדרכה חקלאית של ההסתדרות העולמית לנשים ציוניות קיימה את הפיקוח וההדרכה על גינות הירק והנוי, וגם השתתפה במשך הזמן בהקצבה סמלית. המועצה הארץ ישראלית של "הדסה" ירושלים נענתה לבקשתה של רוזנברג "עבור תמיכה להזנת ילדי המוסד". ובהתחשב בעבודתה "היוצאת מן הכלל" של רוזנברג, החליטה להקציב סכום נוסף "להמשכת הזנת הילדים בחודשי הקיץ".¹¹⁶

לאחר פעילות של ארבע שנים יצאה רוזנברג לחו"ל לגייס כספים והצליחה בעזרת פאול ורבורג מווינה, לייסד קרן של 7.000 לא"י – "קרן לבתי ספר לילדי עדות המזרח בע"מ",¹¹⁷ כדי שפירותיה (מבלי לפגוע בקרן) ישמשו את צורכי שלושת המוסדות, כמו קניית ציוד והרחבת כיתות המלאכה, חידוש הריהוט ורכישת חדש בהתאם לצרכים, ולהמשיך לתחזק את המבנים – הערובה להמשך קיומם של המוסדות בעתיד. את עיקר האמצעים לקיום המפעל כולו קיבלה רוזנברג מהקרן. זאת ועוד, רוזנברג הקימה ועדים שונים שבהם פעלו אישי ציבור ידועים, "נקיי כפיים וברי לבב":

- (1) ועד מנהל שבראשו סמואל לוין, פרדסן מרחובות, "עסקן צנוע רב פעלים".¹¹⁸
- (2) חברי ההנהלה: ד"ר הוגו ברגמן, לאו פויכטוונגר, ד"ר א' כהן, סמואל לוין, מרים קפלן, יעקב בן מאיר, ד"ר ארתור רופין.
- (3) ועד פדגוגי: ד"ר הוגו ברגמן (האוניברסיטה העברית), מרים קפלן (תל אביב), ד"ר מיה רוזנברג, ד"ר יוליוס סימון (ירושלים), סמואל לוין (רחובות), זלדה קירשנר (ירושלים), ד"ר ארתור רופין (ירושלים).¹¹⁹

114 יוסף עזריהו, מ"מ מנהל מחלקת החינוך, אל אברהם ארנון, משרד המפקחים, ביאליק 16, תל אביב, 27.12.1938. במכתב מודיע עזריהו: "המוסד יהיה נתון לפיקוח הכללי; יש לדאוג על כן שהמפקחים יבקרו בו". אצ"מ, J17/4621.

115 ד"ר ב"צ מוסינזון, מנהל מחלקת החינוך, אל הנרייטה סאלד, 25.9.1940, אצ"מ, J17/4621.

116 א' פיינבלום, המועצה הארץ ישראלית של "הדסה", ירושלים, אל רוזנברג, 23.4.1939, אצ"מ, J17/4621.

117 ללא ציון שם הכותב, "פעולותיה הראשונות של הגב' ד"ר מיה רוזנברג למען העדה התימנית", אח"י, תיק 349, מכל 8.204/3; פנחס קפרא, מני תימן ובשעריים, עמ' 125.

118 דין וחשבון על מצב ופעולות מוסדות החינוך בשנים 1930-1945, קרן לבתי ספר לילדי המזרח בע"מ, מוסדות החינוך מיסודם של ד"ר מיה רוזנברג, אח"י, תיק 349, מכל 8.204/3.

119 חברי הוועד הארצי, אצ"מ, J17/4621.

(4) ועדת כספים: ד"ר ארנסט להמן (מנהל בנק אפותיקאי בתל אביב) האחראי על הקרן, יעקב בן מאיר.

חברי הוועדים השונים נהגו להתאסף ולדון בענייני שלושת המוסדות. בד בבד נוסדו ועדים תומכים בשווייץ, באמריקה (השופט לואי ברנדייס והרב סטיפן וייז) ובדרום אפריקה. לואי מרשל, עסקן יהודי, ניאות לשמש נשיא הכבוד של המגבית לכית הספר. ד"ר ורה וייצמן הייתה נשיאת הכבוד של חוג הידידים באנגליה. רוזנברג הכירה אישית את וייצמן ובעת שהותה באנגליה היא נהגה לפנות אליה "כדי שתעזור לה לחדור לחוגים יהודיים בעלי השפעה ובעלי אמצעים, שיעזרו לה בביסוס בית הספר מבחינה כספית.¹²⁰ רוזנברג שיבחה אותה על הסיוע: "התעניינותה [של ורה וייצמן] בגורל מפעלנו ועזרתה הפעילה בכל עת צרה ראויים להוקרה מיוחדת".¹²¹

המחסור בתקציבים ליווה את רוזנברג כל תקופת עבודתה בשכונות התימנים, והעיב על ההתנהלות התקינה של מוסדותיה, במיוחד בתקופת מלחמת העולם השנייה, כאשר פסק זרם התרומות מחו"ל. המצב הורע ופעילותה של רוזנברג נשארה מנותקת ממקורות המימון שלה: "נסתתמו המקורות שבעזרתם קיימה רוזנברג את המוסד, והיא מתחבטת קשה בשאלת קיומו".¹²² רוזנברג ניהלה תכתובת ענפה עם מנהלי מחלקת החינוך של הוועד הלאומי ועם המפקחים על מוסדותיה, וביקשה תוספת לתקציב, הגדלת התקציב, מימוש ההבטחות להגדלת התקציב. היא התחננה לתמיכה: "בקשתי אליו היום היא בבחינת S.O.S."¹²³; "עייפתי מהקשר היחידי הזה בין מחלקת החינוך ובינינו"¹²⁴; "כבד העול ביחוד בשעות כאלה כמו שיש לי עתה".¹²⁵ ברוב ייאושה, לא היססה לפנות אל הרגש כדי לעורר אמפטיה. כך כתבה אל ד"ר לוריא, מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי:

ידידים הרחוקים מהבנת המצב בארץ ומהפוליטיקה המתנהלת פה, שאינם יכולים בשום פנים להבין את החטא הנורא של ילדות שנולדו בתימן או אצל תימנים ולא הצליחו להיוולד בגרמניה או אצל הורים אשכנזים; האומנם בית ספר המטפל ב-105 ילדות והמציל אותן מעבודת ספונז'ה אצל "מטרונות" החל מגיל השבע לימי חייהן, ומתאמץ לתת להן מקצוע שבו תוכלנה לפרנס את עצמן ולפעמים גם

120 משה גרינהוט [חבר הוועד המנהל מטעם תושבי המקום], "לזכרה של הגב' ורה וייצמן ז"ל (פרק זיכרונות)", בת קול – עלון בית הספר המקצועי התיכון ויצו ברחובות, חוברת א (ט) (ינואר 1967), עמ' 28.

121 ללא ציון שם הכותב, "פעולותיה הראשונות של הגב' ד"ר מיה רוזנברג למען העדה התימנית", אח"י, תיק 349, מכל 8.204/3.

122 ד"ר ב"צ מוסינזון, מנהל מחלקת החינוך, אל הנרייטה סאלד, 25.9.1940, אצ"מ, J17/4621; לילי קליין, פרקי חיים, עמ' 114.

123 רוזנברג אל יוסף עזריהו, מ"מ מחלקת מנהל החינוך, ירושלים, 2.10.1936, אצ"מ, J17/494.

124 רוזנברג אל הוועד המנהל של מחלקת החינוך, 26.12.1937, אצ"מ, J17/494.

125 רוזנברג אל יוסף עזריהו, מ"מ מנהל מחלקת החינוך, ירושלים, 24.6.1938, אצ"מ, J17/494.

לעזור למשפחתן בעתיד, והנותן להן מעט תרבות ומעט ידיעה – אינו ראוי לקבל אפילו עזרה של 50 גרוש לנפש לשנה מטעם הוועד הלאומי.¹²⁶

בשנת 1940 כאשר הונח היסוד לפעילות של הסתדרות נשים ציוניות "הדסה" בשטח ההכוונה המקצועית, תמיכתה בעבודה עם חברות רחוב והחינוך המתקן, ניצלה רוזנברג את המומנטום ופנתה אל "הדסה" באמריקה בעניין הבטחת תמיכה כספית סדירה למוסדותיה. שמואל יבנאלי (1884-1961), ממנהיגי תנועת הפועלים בארץ ישראל, שהיה קרוב לעניין עליית התימנים וקליטתם בארץ, פנה אל רוזנברג, ממייסדות "הדסה" ונשיאתה בשנים 1930-1932, ואחר כך בשנים 1934-1937, וחברה בהנהלת הסוכנות היהודית, וביקשה להמליץ לארגונה על תמיכה במוסדות רוזנברג. במכתבו הוא הילל ושיבח את רוזנברג וקשר כתרים לראשה: "לגב' רוזנברג ולבית ספרה זכות ראשונית, היות והן הופכות במרוצת השנים נכסי צאן ברזל במערכות החינוך, כגון: חינוך חובה חנם..."¹²⁷

רוזנברג ביקרה בבית הספר למלאכה, ולדברי רוזנברג התרשמה עמוקות מהתנהלותו. לכן היא האמינה שג'ייקובס תצליח להשפיע על "הדסה" לתמוך במוסדותיה, אך היא לא הסתפקה בכך ופנתה למפקחי משרד החינוך בבקשה שימליצו גם הם בפני ג'ייקובס בתקווה, שהמלצה זו תחזק את נכונותה של ג'ייקובס לעזור. ואכן המפקחים אברהם ארנון ומשה דפנא כתבו מכתב המלצה:

שנינו מוצאים שבית הספר בשכונת מרמורק ראוי להמלצה חמה מצדנו. בית הספר ממלא תפקיד סוציאלי וחינוכי חשוב מאוד בשכונה: הוא מונע את העסקת הילדות התימניות משירות בבתים פרטיים בגיל מוקדם ומכל התוצאות הכרוכות בשירות זה.¹²⁸

שני המפקחים שלחו את המלצתם אל יוסף עזריהו, מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, וביקשו להוסיף המלצה משלו, מאחר שהמצב קריטי ועזרה מארגון "הדסה" תוכל להציל את המוסד מהתמוטטות. משום כך חשבה העזרה הזאת ומשום כך יש להמליץ על מתן עזרה זו. בן ציון מוסינזון, מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, שלח את המלצתו ישירות אל הנרייטה סאלד, ובה הדגיש כי "בית ספר זה ממלא תפקיד סוציאלי וחינוכי חשוב מאוד בשכונה". אבל ללא הועיל! י"ל מאגנס הודיע לרוזנברג: "אני מצטער להודיע לך שהוועדה של הדסה לשעת חירום החליטה לא להכניס את המפעל שלך לתוך תחומיה. יש אהרה רבה לכל המפעל ולך כמנהלתו, ואולם חושבים שמותר

126 רוזנברג אל יוסף לוריא, מנהל מחלקת החינוך, ירושלים, 14.11.1937, אצ"מ, J17/494.
 127 המובאה מתוך: חוברת לציון יובל לבית הספר למלאכה שהקימה ד"ר מיה רוזנברג, תרצ"ה-תשמ"ה, [1985], עמ' 7-8, אה"י, תיק 349, מכל 8.204/3, עמ' 12; שמואל יבנאלי, "דורות (על מוסדות החינוך אשר לוועדת התרבות של הסתדרות העובדים)", ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג-תרפ"ח, תל אביב תרפ"ט, עמ' 219.
 128 ההדגשה במקור. ארנון ודפנא, אל עזריהו, 10.5.1940, אצ"מ, J17/4621.

לוועדה להתעסק רק במפעלים שעליהם יש גושפנקה רשמית של הרסה".¹²⁹ מאגנס צירף תרומה של 20 לא"י, ובזה סתם את הגולל על תקוותיה של רוזנברג. או אז פנה סמואל לויין בשם "הקרן לבתי ספר בשביל ילדי המזרח" אל בן ציון מוסינזון, וביקש "הגדלת התמיכה לבית הספר למלאכה עד כדי החזקתו המלאה על ידי מחלקת החינוך", ונימוקו: "בית הספר למלאכה המטפל בילדי הורים מחוסרי אמצעים, המקנה לחניכותו ידיעות כלליות ומלאכה, המטפל בילדות במשך רוב שעות היום ודואג לחינוכו, ראוי להיות מוחזק על ידי מחלקת החינוך מכל הבחינות".¹³⁰

סופו של דבר, לאחר תכתובת ענפה וממושכת ולאחר התערבותם של חברי הקרן ושל אישי ציבור, שלחה מחלקת החינוך את התמיכה בסך 200 לא"י לשנת 1940. רוזנברג הודתה "על התמיכה, אשר בשנה זו באה ממש כהצלה, בעקב המצוקה המיוחדת בו נמצאת עבודתנו החינוכית במוסד זה, אשר לא קל היה לשאת בעולו גם אלמלא היה לנו כסף במידה מספקת".¹³¹ המצוקה הכספית המשיכה להיות נטל על מפעלה של רוזנברג, להעיב על עבודתה וללוותה עד פרישתה. היא לא הפסיקה לחפש תורמים ומקורות מימון. היא השתמשה בכל אמצעי, אף הפעוט ביותר, על מנת לאזן את התקציב, ולא בחלה אף במכירת עבודות המלאכה שהכינו התלמידות – "מצוקת הזמן גרמה לכך שאנו נאלצים למכור גם את שארית העבודות שנשארו לנו משנת הלימודים 1939".¹³²

יג. עקרונות החזון החינוכי של ד"ר מיה רוזנברג

מיה רוזנברג הייתה מחנכת ומנהלת פורצת דרך. היא חוללה מהפכה בתחום החינוך והחברה בשכונת הקווקזים בתל אביב ובשכונות התימנים בשעריים ובמרמורק, בהביאה את בשורת ההשכלה ל'ילדי המזרח'. בכך הקדימה בדור שלם את התוכניות למען 'טעוני טיפוח', שהגתה מערכת החינוך לאחר קום המדינה, ואת כל המשתמע מהן. היא גרסה שיש לאפשר לכל ילדה ולכל ילד, במיוחד באזורי מצוקה, ללמוד ולרכוש השכלה ומקצוע, כי "זכות למקופחים!!! היא האֵלֶף והתיו של עבודתנו החינוכית בסביבה הזו".¹³³

רוזנברג יישמה במוסדותיה חמישה עקרונות חינוכיים:

(1) שינוי תפיסת עולמם של התימנים בשעריים ובמרמורק בדבר חשיבות החינוך וההשכלה לכול

רוזנברג העזה לצאת לא רק נגד החינוך התימני המסורתי שהתנגד למתן השכלה לבנות וגרס שיש להכשירן רק למלאכת הבית, אלא גם נגד מסורת העדה ששלחה את הבנים לחדר

129 מאגנס אל רוזנברג, 27.7.1940, אצ"מ, J17/4621.

130 סמואל לויין בשם הקרן אל מוסינזון, 8.3.1942, אצ"מ, J17/4621.

131 רוזנברג אל עזריהו, 31.12.1939, אצ"מ, J17/3890.

132 רוזנברג אל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, 3.12.1939, אצ"מ, J17/4621.

133 מיה רוזנברג, "דו"ח על פעילות בית הספר למלאכה", 1938, אצ"מ, J17/4621.

כדי להקנות להם חינוך יהודי בלבד מידי מורים-גברים. בהקימה את מעונות-היום היא ביקשה להביא את בשורת החינוך המודרני לילדי הגיל הרך, בנים ובנות כאחד, לאפשר להם למצות את תקופת ילדותם ולהקדישה למשחק, ליצירה ולעבודה בהתאם לנטיותיהם ולכישורונותיהם; להקנות להם מיומנויות לימודיות וחברתיות והרגלי התנהגות בחברה, שישמשו מנוף להתפתחותם הגופנית והרוחנית; ולספק להם אפשרויות עשירות ללמידה ועיסוק עצמאיים כחלק מחינוכם בגן הילדים והכנתם לבית הספר.

(2) חינוך והשכלה לבת התימנייה

רוזנברג ראתה את הנולד, הבינה שהבעיה העיקרית באזורי מצוקה היא בעיית העבודה והתעסוקה, ולכן ביקשה להנגיש לבנות-עוני בעלות פוטנציאל לימודי, חינוך והשכלה בתנאים נאותים לפני שיהפכו ל"מקרים סוציאליים"¹³⁴. היא הקימה את בית הספר לבנות כדי לקדם את הבת התימנייה, להקנות לה מקצוע ובכך לשנות את מעמדה בחברה התימנית הפטריארכלית. אולם עבור ההורים התימנים הוצאת הבנות מהבית והכנסתן למסגרת חינוכית הייתה בבחינת צעד מהפכני, והעמידה את רוזנברג בפני קשיים והתנגדויות הן של ההורים הן של רבני העדה. בפעולה חינוכית זו, עשתה רוזנברג מצד אחד צעד חשוב לקראת הענקת מקצוע לבנות, העצמתן וקידום מעמדן, ומנגד גרמה לשינוי מהותי בתפיסת העולם של החברה התימנית, בנוגע לחשיבות המסגרת החינוכית בעבור הבת התימנייה, ולערכו של לימוד מקצוע לבנות. זאת ועוד, רוזנברג ראתה את תפקידה לא רק בהנחלת השכלה לבת התימנייה אלא אף בחינוכה לדרך ארץ, להקניית הרגלי למידה ועבודה ולהנחלת יסודות בהיגיינה ובבריאות. מטרתה הייתה לסלול לבנות את הדרך לעצמאות אישית וכלכלית על מנת שתוכלנה לתפקד כנאות במרחב הפרטי (במשפחה) והציבורי (בחברה), ובכך העזה לשנות באופן מהותי את תפקידי המגדר שהיו מקובלים בחברה של יוצאי תימן.

(3) יום לימודים ארוך והשכלה חנם לכל ילדה וילד

שלושת מעונות-היום ובית הספר למלאכה של רוזנברג הושתתו מראשיתם על יסודות סוציאליים ועל רעיונות חינוך מתקדמים, שהקדימו את המחשבה ואת המעשה החינוכי בארץ בעשרות שנים, והפכו במרוצת השנים "לנכסי צאן ברזל במערכת החינוך" והם: חינוך חובה חנם (שהתקבל רק בשנת 1949) ויום לימודים ארוך (1997). לרוזנברג מגיעה אפוא זכות ראשונות בהיותה בין מניחי היסודות לשני ערכי יסוד אלה שנתקבלו במערכת החינוך הישראלית לאחר הקמת המדינה. מוסדות החינוך שלה פעלו על פי תוכנית של יום לימודים ארוך וההורים היו משוחררים משכר לימוד. מכיוון שרוזנברג ידעה שבעיית שכר הלימוד תמנע את ההורים מלשלוח את בנותיהם לבית הספר, או שתקשה עליהם, היא מצאה פתרון יצירתי לכך: היא רתמה את ההורים לסייע בעבודות המוסד החינוכי תמורת שכר לימוד, כגון עבודה בגינות הנוי והירק, עזרה במטבח וניקיון הכיתות והחצר.

134 רמון, "פואמה פדגוגית", עמ' 27.

בבית הספר גם ניתנה תשומת לב מרבית לשיעורי עזר, חינוך משלים, שירותים סוציאליים וחינוך קדם-מקצועי במלאכה ובחקלאות. כל אלה מצאו את ביטויים בעבודת בית הספר ובסדר יומו, וברובם טרם נודעו אז בכתי ספר אחרים בארץ, עשרות שנים לפני שקמה מערכת החינוך הישראלית.¹³⁵

(4) התאמת תכנית הלימודים לרמת התלמידה בהתאם לעיקרון "חונך לנערה על פי דרכה" הרכב התלמידות בבית הספר לא היה אחיד. רובן סיימו את מעון-היום של רוזנברג בשעריים או שגדלו במשפחות שבהן כבר הספיקו לרכוש הרגלי סדר ומשמעת. בנות אלה הסתגלו לחיי בית הספר, קיבלו בהבנה עול תורה ודרך ארץ, והתקדמותן בלימודים הייתה בדרך כלל משיעור רצון. אך לבית הספר באו גם תלמידות מעוכבות בהתפתחותן עקב התנאים הסביבתיים שבהם גדלו. הן לא ביקרו בגן ילדים ואחוז ניכר מהן התקשו בתפיסת תהליכי למידה ועבודה וגילו קושי בהתאקלמות בחיי הכיתה. תלמידות אלה היוו מעמסה על המורים, עיכבו את התקדמותן של התלמידות האחרות וגרעו מיכולתן שלהן. פתרון חלקי הושג כעבור שנים ספורות כשנפתחו כיתות מקבילות לתלמידות שנמצאו לא מוכנות לבית הספר מסיבות שונות. בדרך זו התאפשר להתאים את תוכנית הלימודים לרמתן של שתי הקבוצות.¹³⁶ רוזנברג הקלה על קבוצת הבנות המתקשות את סדר היום כדי שתוכלנה להסתגל בהדרגה למוסד וכדי שהמורים יוכלו להתאים את רמת הלימודים לרמת התפתחותן השונה. לדוגמה, בתוכנית הפנאי של אחר הצהריים, הותר להן לבחור כרצונן טיול, משחקים או שיחה, בהתאם לאפשרויות, וכפי שהצהירה רוזנברג: "אני משאירה להן אחרי הצהריים את כל הזמן לרשותן, הן יכולות להצטרף לכל קבוצה המתאימה לגילן, מפני שבלכתן הביתה מתחיל העול המיוחד וה'הגינהום'! שהן נתונות בו בבית. כלפי כל הדעות מותר להן להיות חופשיות בתוכנית אחר הצהריים כי מקופחות הן בבית, במידה זו שאין העט יכול להעלות על הכתב".¹³⁷ קבוצת הבנות הזאת שנשלחה על ידי "העזרה הסוציאלית", הייתה חלק מהטיפול שהמוסד הנהיג "עוד לפני שהייתה קיימת בארץ לשכה לעבודה סוציאלית".

(5) עבודה חינוכית בקרב ההורים

רוזנברג העלתה על נס את חשיבות הקשר בין בית הספר לבין בית ההורים, וייחודה זמן ומחשבה לטיפולו. היא האמינה, ששיתוף פעולה פורה יתרום מצד אחד, להצלחת העבודה החינוכית הלימודית בבית הספר בכלל ולהצלחת הבנות בלימודים בפרט, ומצד אחר יאפשר למורים להיחשף לרקע המשפחתי-החברתי של כל תלמידה ולמנטליות שלה, ובכך

135 רמון, "פואמה פדגוגית", עמ' 26; יעקב צוק, "25 שנות יצירה חינוכית", תשכ"ב, אח"י, תיק א-352, מכל 8.204/4.

136 דין וחשבון על מצב ופעולות מוסדות החינוך בשנים 1930-1945, קרן לבתי ספר לילדי המזרח בע"מ, מוסדות החינוך מיסודם של ד"ר מיה רוזנברג, אח"י, תיק 349, מכל 8.204/3, עמ' 6; דיווח של מיה רוזנברג על תכנית הלימודים של כיתה א, אצ"מ, J17/4621.

137 דיווח של מיה רוזנברג על תוכנית הלימודים של כיתה א, אצ"מ, J17/4621.

יטיבו להבינה ויוכלו לסגל דרכי חינוך ההולמות אותה. יתירה מכך, אם יכירו המורים את מצבן הסוציאלי של התלמידות ואת הצרכים הדחופים של הנזקקות ביותר, יוכלו לסייע להן. וכך לדוגמה, הוסכם שכימי שישי תבאנה הבנות הבוגרות ב־09:00 בבוקר במקום ב־07:00 ככלל בוקר, וזאת כדי לאפשר להן לסייע בהכנות לשבת לפני לכתן לבית הספר, ובכך למנוע חיכוכים עם ההורים: "באופן כזה מונע המוסד את הקונפליקטים החריפים עם ההורים ומאפשר לתלמידות מתוך שקט למלא את תכנית הלימודים ביום השישי".¹³⁸ על הקשר עם ההורים סיפרה אחת המורות: "דבר חשוב בעבודתנו במוסד היה הקשר עם המשפחה ולכן נעשו פעילויות רבות שמטרתן הייתה לקרב את ההורים לבית הספר, להעלות את חשיבות המוסד בעיניהם, להשפיע ולהיות מושפעים".¹³⁹

רוזנברג נהגה לקיים שני סוגי קשר בבית ספרה: אספות הורים וחיגרות, הצגות ותערוכות. מדי חודש בחודשו התקיימו אספות ההורים שנועדו להפגיש את ההורים עם המורים לשם היכרות, שיחה והדרכה. באספות הוצגו תערוכות קטנות מעבודות התלמידות, שהכינו "בעיקר דברים שהן משתמשות בהם בבית הספר או לוקחות אותם הביתה, כי אחרת אין להן כל הנאה מהמלאכה".¹⁴⁰ לעיתים שבו הילדות הביתה והביאו עבודות שעשו כמתנה להורים, לפני חגים או בהזדמנויות שונות. חלק מהמוצרים שהכינו הבנות נמכרו במהלך התערוכה השנתית. עם השנים גדל מספר האימהות שהשתתפו באספות ההורים, וגדל גם מספר האבות שבאו לחזות בהצגות ובתערוכות. ההורים יוצאי תימן שהתנגדו תחילה לאפשר לבנותיהם לקנות דעת והשכלה, העריכו מאוד את עבודת המנהלת, והודו "לא פעם נהנינו מהניקיון המופתי של המוסד ומהסדר היפה של תכניות הלימוד והמלאכה...]. אנו מוקירים את בית הספר מאוד, בייחוד מפני שהוא מצייל ילדים מניוון חומרי ומוסרי, ומשביע מאות נפשות רעבות".¹⁴¹ זאת ועוד, ההורים הרעיפו שבחים על רוזנברג ונרתמו לסייע ולשתף איתה פעולה מתוך הערכתם העמוקה אליה ואל מפעלה ובשל תרומתה החשובה לבנותיהם: "מוסד זה שכבר הוכיח רבות את ברכתו, בהצילו ילדות ונערות מחיי שירות והתנוונות ברחובות המושכה והעיר, על פיתוייהם וסכנותיהם, לחיים של מלאכה וכבוד – ברוח יחידים הוקם ובכוח מעטים הוא נישא, והעזרה בוא תבוא, כי כוחו בעברו ובייעודו".¹⁴² היה זה ניצחונה האישי של רוזנברג בהביאה את הורי הבנות לידי הכרה בחשיבות מתן השכלה לבנותיהם ובערך של לימוד מקצוע להבטחת עתידן.

138 מיה רוזנברג, ד"ח על פעילות בית הספר למלאכה, 1938, אצ"מ, J17/4621.

139 דבורה רבינוביץ, מורה בבית ספר למלאכה במרמורק בשנים 1944-1963, ללא תאריך, אצ"מ, א-349, מכל 8.206/1.

140 "המלאכות הנלמדות בהדרכת פנינה רוזנברג" [המורה למלאכה], אצ"מ, J17/4621.

141 ש' גרידי, מרכז התאחדות התימנים בא"י, בתוך: "דין וחשבון על מצב ופעולות מוסדות החינוך בשנים 1930-1945, קרן לבתי ספר לילדי המזרח בע"מ, מוסדות החינוך מיסודם של ד"ר מיה רוזנברג, אצ"מ, תיק 349, מכל 8.204/3, עמ' 12.

142 ברכה חבס, דבר, 6.4.1945.

יד. דרכה של ד"ר מיה רוזנברג ופועלה: דברי סיכום

מעונות־היום ובית הספר לבנות היו מפעל חייה של רוזנברג. לנגד עיניה עמדו תמיד האינטרסים של התלמידות והתלמידים והדאגה לשכלולם של המוסדות ולקידומם. ואכן, מוסדותיה נודעו בחשיבותם הרבה מבחינה סוציאלית וחינוכית. דאגתה ומסירותה לילדי המעון ולתלמידות בית הספר באה לידי ביטוי בדאגה לרווחתם, לניקיונם, לתזונתם, ולהלבשתם ובצורך להטמיע בהם כללי היגיינה ובריאות. היא דאגה לצורתם הפיזית של המוסדות ולניקיונם, לאווירה חמה וביתית ולתנאי תברואה סבירים.

סגנון ניהולה של רוזנברג התאפיין מצד אחד בסמכותיות, ברענות ובאסרטיביות, תכונות שנחשבו באופן מסורתי "גבריות", שאותן הפגינה כלפי העומדים בראש מחלקת החינוך, מנהלים ומפקחים. ומצד אחר היא עורדה את התלמידות וגילתה כלפיהן אימהיות, רגישות, אמפטיה, תמיכה ודאגה, תכונות שנחשבו "נשיות".¹⁴³ רוזנברג שקדה על יצירת אקלים ארגוני־חינוכי נעים ומעודד למידה. על האווירה המיוחדת ששררה בבית הספר ועל חריצותה, התמדדה ודבקתה במשימת חייה, אפשר ללמוד מדיווחיהם של מפקחי משרד החינוך של הוועד הלאומי, שפקדו את בית הספר לשם הדרכה ופיקוח. אלו שיבחו והוקירו את עבודתה של רוזנברג "שרק בכוח עבודתה ומסירותה לאין גבול של מייסדתו ומנהלתו ומטפחתו הגיע לרמה גבוהה בסדריו הטובים, בניקיונו המופתי, ביופיו ובתועלתו לחניכותיו מבנות עדות המזרח".¹⁴⁴ המפקחת הארצית על המלאכה בבתי הספר הרעיפה שבחים על רוזנברג ועל התנהלות בית הספר:

בית הספר מתנוסס כנווה מרנין־לב במדבר. הסדר, הניקיון וההרמוניה בכול, בולטים על צעד ושעל. זהו אמנם בית ספר למלאכה, אבל הוא שופע ברכה רבה בייחוד בסביבה המוזנחת הזאת בתור מחנך לסדר, ניקיון, משמעת ונימוסים ומקנה יחד עם זה ידיעות אלמנטאריות של בית ספר עממי בהילחמו מלחמה קשה בהשפעת הבית והסביבה. לולא הייתה הגב' ד"ר מיה רוזנברג מייסדת את המוסד היקר הזה, שלמענו הקריבה את כל כוחותיה עד כדי כך שכרעה ונפלה תחת הסבל הרב, כי אז כדאי היה להשקיע את כל ההשקעות האפשריות בכדי לייסדו.¹⁴⁵

143 בספרות המחקר העוסקת בחקר סגנון מנהיגותן של נשים בניהול בתי ספר בהשוואה לסגנון ניהולם של גברים, בולטת הטענה שתכונות "נשיות", נתפסות בעיני הציבור כמכשול לניהול יעיל, ואילו לניהול יעיל נדרשים מאפייני אישיות וכישורים מקצועיים של גברים. ראו אינה פוקס ורחל הרץ־לזרוביץ, "להיות מנהלת בבית ספר בישראל: נשים כותבות את חייהן", מגמות לז (3), (מארס 1996), עמ' 292–313; אודרי אדירקח, "דומיננטיות של נשים בבית הספר ורפורמות חינוכיות", בתוך: יובל דרור ואחרים (עורכים), תמורות בחינוך: קווים למדיניות החינוך בישראל לשנות האלפיים, תל אביב 2003, עמ' 273–274.

144 משה דפנא, מפקח, "דו"ח על ביקורי בבית הספר למלאכה בשכונת מרמורק, כב-כג בסיוון תש"א (1941.6.17–18)", J17/3886.

145 ג' שפרבר, המפקחת על המלאכה בבתי הספר, אל אברהם ארנון, מ"מ מנהל מחלקת החינוך של כנסת ישראל, 8.2.1942, אצ"מ, J17/3886.

רוזנברג השקיעה את כולה בניהול מוסדותיה ובטיפוחם, ואלה הפכו עד מהרה לתוכן העיקרי של חייה.¹⁴⁶ היא ראתה בכך עבודת קודש, ייעוד ושליחות: "אני מוכנה לעבוד משעה 6 בבוקר עד 12 בלילה". היא השתתפה בחיי היומיום של בית הספר, לימדה תנ"ך וספרות, דאגה לתקציבים ולגיוס כספים, ועם הזמן והתרחבות המפעל – "ימי השבת נהפכו גם הם לימי עבודה – כי הרי לילדה תימנית הנמכרת לעבודה, אין דין ואין דיין!"¹⁴⁷ כל מחשבותיה היו נתונות למוסד ולתלמידותיה. על כן אין זה מפליא, שהיא דרשה מהמורים התמסרות טוטלית לבית הספר, ואף ביקשה מהמפקחים לשבץ לבית ספרה רק מורים מעולים, שיתחייבו "גם ללמד וגם לשאת בעול של חיי המוסד. [...] אין כל יכולת להפריד בעבודתנו את חיי השכונה מחיי המוסד. [...] לצרף אל הלימוד בתכנית גם את חיי השכונה עם כל הקשה והמכביד על האנשים החיים בה".¹⁴⁸ מורי בית ספרה העריצו והעריכו עמוקות את מסירותה. היא שימשה:

דוגמה, מופת ומנוף לרבים, על יוזמתה הברוכה לטובת הילד מעדות המזרח. על הימים והלילות שהוקדשו על ידה להקמת בתים ל'חלכאים ונדכאים' שבין ילדינו, על פינות החום שיצרה בתוך סביבה מתנכרת, על מאמצים חלוציים מתמידים וההצלחה הבלתי שכיחה ברכישת ידידים מחוגים שונים ובארצות שונות.¹⁴⁹

ואולם רוזנברג עוררה אנטגוניזם בקרב קומץ ממורי בית הספר. שניים מהם אף התמרדו ולא בחלו בשליחת מכתבי תלונה למפקחים, שבהם שטחו את טענותיהם. האחד כתב: "לפי דרישותיה עלי לוותר על קיומי הפרטי לגמרי בהשאירי לעצמי אך 3-4 שעות מעת לעת לשינה. [...] היא מחפשת לה עבד נרצע לכמה שנים".¹⁵⁰ והאחר כתב: "תנאי העבודה במוסד קשים ללא נשוא. אין לבוא בקובלנות אל קובעת התנאים האלה, כי מי כמוה עושה כה הרבה בעד המוסד ובעד הלומדות בו. את כל עתותיה, כל כוחותיה וכל יכולתה הפיסית והרוחנית היא מקדישה למוסד. [...] ואמנם בעד מורה צעיר, אשר טרם גיבש לו את דרכו בעבודתו; מורה, אשר עליו להוסיף ללמוד ולהשתלם – סכנת נפשות היא, והרס מקצועי לשלוח אותו לעבוד במוסד זה. במוסד זה צריך לעבוד מורה בעל ניסיון

146 מיה הייתה נשואה למרדכי ברנשטיין (1893-1983). עלה לארץ בשנת 1912 ולמד בגימנסיה "הרצליה" ואחר כך באוניברסיטת "קולומביה" בניו יורק. התנדב לגדודים העבריים (1917-1920) ולאחר מכן היה מזכירו של ח"נ ביאליק, מזכיר הגימנסיה "הרצליה" ומשנת 1925 מנהל הוצאת הספרים "דביר" בתל אביב. גצל קרסל, לכסיקון הספרות העברית ברורות האחרונים א, מרחביה 1965, עמ' 373; לילי קליין, חברתה של רוזנברג, נהגה להתארח בביתם ברמת גן וסיפרה על כך בספרה האוטוביוגרפי. לילי קליין, פרקי חיים, עמ' 43, 44.

147 ההדגשה במקור. רוזנברג אל לוריא, מנהל מחלקת החינוך שעל יד הוועד הלאומי, 14.11.1937, אצ"מ, J17/494.

148 ההדגשה במקור. רוזנברג אל נחום גבריאלי, מפקח, 29.8.1938, אצ"מ, J17/4621.

149 יעקב קוטלצ'וק, דין וחשבון על פעולות מוסדות החינוך מיסודם של ד"ר מיה רוזנברג ברחובות, שנת הלימודים תש"ד 1943/1944, אצ"מ J17/3887.

150 איסר קיט אל אברהם ארנון, מפקח, כ"ח אדר ב' ת"ש, אצ"מ, J17/4621.

המהפכה החינוכית של ד"ר מיה רוזנברג בשכונת הקווקזים, בשעריים ובמרמורק

רב ובעל ידיעות רבות ורחבות, ובעל כוח פיסי גדול, והעיקר אידיאליסט, הייתי אומר משוגע לרעיון, אשר ישליך מאחורי גוו הכול ויישא בעול המוסד, איש שידמה לגב' ד"ר מיה רוזנברג".¹⁵¹ אותו מורה פנה אל מפקח בית הספר ולאחר שהסביר עד כמה קשה לו למלא משרת מורה במוסד של רוזנברג, הוא ביקש מהמפקח "לחלצני מן הפח הזה. לא אוכל להחזיק מעמד בשנה הבאה".

דרך קשה ורצופת מהמורות עברה רוזנברג בבואה לנהל את מעונות־היום ואת בית הספר לבנות. היא העלתה את המוסדות האלה על דרך המלך תוך כרי מאבק בקשיים, במכשולים, בהתנגדויות, ובעיקר – במחסור ובדלות התקציבים. רוזנברג ניחנה בתכונות אופיי שבוזכותן הצליחה לפלס את דרכה ולהעמיד את מפעלה על בסיס איתן: נחישות, נחרצות ודבקות במטרה, וחוללה מהפכה של ממש באורח החיים ובאיכות חינוכם של ילדי הגיל הרך ושל בנות העדה התימנית בשעריים ובמרמורק.

סדר פסח במעון־היום בשעריים (המקור: חוברת לציון יובל לבית הספר למלאכה, תרצ"ה-תשמ"ה, עמ' 13)

טו. אחרית דבר

שתים עשרה שנים הקדישה ד"ר מיה רוזנברג להקמת מוסדותיה, לניהולם ולטיפוחם. היא שימשה דוגמה באישיותה למורים, לעובדים ולתלמידים. את המוסד בנתה יחד עם הפועלים כשהיא מנצחת על הכול; היא הייתה מנהלת, מורה, גזברית, גנן ופועל בניין – "כל אלה באישיות אחת".¹⁵² בשנת 1940 חוותה טרגדיה קשה. היה זה בימי מלחמת העולם השנייה, היא חפרה יחד עם הפועלים ועם ההורים בור למקלט נגד הפצצות. היא מעדה, שברה את רגלה ומאז לא שבה לאיתנה. בתחילה עוד המשיכה לעבוד לסירוגין

151 משה שר"ש שלום אל משה דפנא, מפקח על בתי הספר הכלליים, 19.5.1940, אצ"מ, J17/4621.

152 צוק, "לאישיותה ופעלה", עמ' 25.

ולנהל את מפעלה תוך כדי קבלת טיפולים רפואיים, כפי שכתבה למפקח: "הימים האלה קשים ומכבידים עלי בגלל הריפוי. אני מקווה להבריא סוף סוף ולגמור את 'חשבונותי' עם הרופאים".¹⁵³ אך בינואר 1941 התדרדר מצבה הבריאותי והיא נאלצה לפרוש לחלוטין ממפעל חייה. פנינה אחותה, מורה למלאכה בבית הספר, לקחה על עצמה את הניהול עד שיתבהר המצב ויחלט מה יעלה בגורלו של בית הספר. היא הודיעה למפקח: "ד"ר מיה רוזנברג, מנהלת בית הספר למלאכה ברחובות, חולה זה כתשעה חודשים ואין לה כל אפשרות שהיא למסור דו"ח על התקציב והקשור בו".¹⁵⁴ משהוברר כי רוזנברג לא תוכל לשוב לעבודתה, הוזמן בשנת הלימודים תש"ב (1942) יעקב (קוטלצ'וק) צוק לנהל את בית הספר לבנות שהפך לבית ספר יסודי מעורב לבנים ולבנות. יעקב צוק ואשתו יוכבד היו חניכיו של יאנוש קורצ'אק בפולין. ה"אני מאמין" החינוכי של קורצ'אק היה "חנוך לנער על פי דרכו", והם כממשיכי דרכו, הטמיעו את חזונו בתרבות בית הספר, בארגונו ובפעילותו. כאשר נכנס לתפקידו, הבטיח צוק לרוזנברג שידאג למפעלה ולמאות תלמידיה:

לגב' מיה רוזנברג שלֵפָה נאכל מדאגה – גם בימי מחלתה – לגורל עתיד המוסד, נגיד: מנעי לכך מדאגה, יש שכר לפעולתך, מפעל חייך חי, קיים ומתפתח. מאות הילדים המתפתחים במוסדות לא הוזנחו ולא יופקרו. הגואלים והמוסדות הנאמנים ימצאו, ואף אם עזרתם תתמהמה, הרי בוא תבוא!¹⁵⁵

על המוסדות של רוזנברג עברו שנות משבר עד שנסות ויצ"ו העולמית פרשו את חסותן עליהם בשנת 1947. וכך נכתב בעיתונות התקופה:

בוועידה העולמית של ויצ"ו בבאזל הוכרז שמהיום והלאה תישא ויצ"ו באחריות להחזקתם של מוסדות לטיפול וחינוך מקצועי לילד ולנוער ברחובות אשר נוסדו בזמנו על ידי מיה רוזנברג. המפעל כולל שני מעונות-יום לילדים בשכונות התימנים בשעריים ומרמורק ובית הספר למלאכה ע"ש מיה רוזנברג ברחובות לבנות מעדות המזרח, אשר בו מתגוררות הנערות אשר אין להן בית או שהוריהן גרים במקום אחר. מוסד זה קנה לו שם מיוחד במינו הודות לאווירה הביתית והחמה ורמת החינוך הגבוהה שלו.¹⁵⁶

153 מיה רוזנברג אל משה דפנא, מפקח על בתי הספר, ירושלים, 22.12.1940, אצ"מ, J17/6038.
 154 פנינה רוזנברג אל ד"ר מ' איש-שלוס, משרד המפקחים, תל אביב, ב' באייר תש"א [1941], אצ"מ, J17/6038; יעקב צוק ציין שרוזנברג לקחה במחלת נפש "שאכלה את נפשה וגופה במשך שלושים שנה", בתוך: "לאישיותה ופעלה", עמ' 25; על אחרית ימיה של רוזנברג כתבה גם חברתה לילי קליין: "סופה של מיה היה עצוב. עצביה התמוטטו בראשית שנות הארבעים והיא כילתה את ימיה לאחר שנים ארוכות במוסדות לחולי נפש". קליין, פרקי חיים, עמ' 44.
 155 יעקב קוטלצ'יק, "דין וחשבון על פעולות מוסדות החינוך מיסודם של ד"ר מיה רוזנברג ברחובות", שנת הלימודים תש"ד, 1944/1943, אצ"מ, J17/3887.
 156 "מפעל מיה רוזנברג ברחובות לרשות ויצ"ו", הצופה, 30.12.1946; על תרומתה של ויצ"ו להקמת בתי ספר מקצועיים לנערות בנות עדות המזרח, ובייחוד התימניות, כדי להכשירן בתחום

בחצר המעון בשעריים (באדיבות ארכיון רחובות)

בשנת 1950 קיבלה פרצייט ויצ"ו בברזיל את בית הספר תחת חסותה.¹⁵⁷ מאז הלכה פעולתו, גדלה והתרחבה בשמשו מוסד חינוכי יוצר ובית חם למאות תלמידים ובני נוער מכל קצווי הארץ.¹⁵⁸ בשנת 1947 הועברו מעונות-היום בשעריים ובמרמורק לחסות סניף ויצ"ו ברחובות. בשנת 1950 נסגר המעון בשעריים לאחר שסבל מגירעונות, והפך לגן ילדים רגיל. בשנת הלימודים תשכ"א, כשסכנת הסגירה ריחפה עליו, הצליחה עיריית רחובות לרכוש את הנכס הציבורי שעליו היה בנוי הגן, ולהעבירו לידיה.¹⁵⁹ בשנת 1963 נסגרו הכיתות היסודיות של בית הספר למלאכה והוא הפך לתיכון מקצועי ויצ"ו. מאז פועל בית הספר כתיכון טכנולוגי בפיקוח משרד החינוך. בשנת 1996 עבר המוסד לניהול משותף של עיריית רחובות ויצ"ו. בית הספר ויצ"ו ממוקם כיום ברחוב ארלוזורוב ברחובות. מיה רוזנברג נפטרה בשנת 1970. בין המספידים היה פנחס קפרא, פעיל ציבור מעסקני שעריים, שהפליג בשבחה:

המלאכה, ועל מעורבותה במפעל החינוך של רוזנברג, ראו יעל גילעת, "רוקמות אומה" – ארגוני נשים כפטרון האומנות העממית הרשמית", בתוך: אסתר מרקוס (עורכת), נשים יוצרות בישראל 1920-1970, תל אביב 2008, עמ' 192-193.

157 תיקי ויצ"ו, אצ"מ, F49/372; F49/367; התיקים מכילים תכתובת ענפה בין נשות ויצ"ו בברזיל לנשות ויצ"ו ברחובות שהיו אמונות על מוסדות רוזנברג; דו"חות על התפתחות בית הספר למלאכה, סיכומי תקציבים, אינפורמציה על אירועים שהתרחשו במוסדות רוזנברג, טקסי סיום, רשימות בוגרים, תערוכות, טקס נטיעת עצים לקק"ל, מחנה קיץ ל-190 ילדים ול-90 נערות, דו"חות על תרומות, קבלת משלוחי בגדים מברזיל לילדים ועוד. נראה שנשות ויצ"ו מברזיל עקבו בקפדנות אחר כל הפעולות שנעשו במוסדות החינוך, הן אספו והתרימו לשיפורם (כמו הקמת מטבח חדש), שלחו נציגות לביקור בארץ כדי לעקוב מקרוב אחר ההתפתחות והניהול.

158 צוק, "לאישיותה ופעלה", עמ' 25.

159 יעקב צוק, "גלגוליו של מוסד", ללא תאריך [1959], אה"י, תיק יעקב צוק 352א, מכל 8.204/4.

רוזנברג הייתה אחת החלוצות והמחנכות המושלמות בתולדות בניין ארצנו ושדמותן תשמש דוגמה לדורות הבאים. [...] כל חייה הייתה מתייחדת בראייה חדה והמרחיקה ראות יותר מכל המחנכות בישראל. [...] מותר לומר, שלמיה הייתה נשמה יתירה, זכה ולוהטת, שהקרינה מאורה ומזיווה על הזולת, שלא עזבתה אף לרגע קט. בזה היו טמונים סוד קסמה וכוח השפעתה. הייתה לה אהבה אחת – אהבת האדם. אהבה זו דלקה בנשמתה כנר התמיד והאירה דרכם של תועים וחסרי ישע. [...] מיה הייתה מחנכת מעולה ומדריכה מחוננת. אִם לחניכיה וידידה לאדם וכך כבשה את לב האנשים, את אמונם ואת אהבתם.¹⁶⁰

אחתום בדבריו של יעקב צוק, שקיבל עליו את ניהול בית הספר למלאכה לאחר פרישתה של רוזנברג וניהל אותו 32 שנים.¹⁶¹ דבריו מעלים על נס את העשייה החינוכית של מיה רוזנברג כמחנכת וכמנהלת, מדגישים את תרומתה רבת החשיבות ומתמצתים טוב מכול את דמותה ומסירותה למפעלה הבלתי נשכח: "אישיותה של מיה, חזונה וטוהר נפשה חיים במפעלה כסמל ודוגמה להקרבה נפשית על מזבח הילד מעדות המזרח, לו הקדישה והקריבה את מיטב שנות חייה כעל טס כסף".¹⁶² ואוסיף, בנימה אישית, כי המפעל החינוכי האדיר של ד"ר מיה רוזנברג החל ביוזמתה של אישה אחת – "משוגעת לדבר" – שבמרצה, בזמנה ובמשאבים הכספיים שגייסה בעצמה, הקימה יש מאין מעונות-יום צנועים לילדי מצוקה ובית ספר להעצמת הבת התימנייה, ובכך חוללה שינוי מהפכני באיכות חייהם של ילדי שכונת הקווקזים בתל אביב ושל ילדי התימנים בשעריים ובמרמורק. ד"ר מיה רוזנברג נמנית עם אותם אנשי חינוך "משוגעים לדבר", שבדבקותם במשימה, במסירותם האנושית ובנחישותם להיאבק למען מטרות נעלות ולממשן, מסוגלים להגשים חזון גדול.¹⁶³

160 דברי הספר שנשא פנחס קפרא ביום השלושים למותה של מיה רוזנברג. המסמך נשלח אליי על ידי בנו שאול קפרא, 7.8.2016. תודתי נתונה לו.

161 שיחה עם תלמה צוק מרגלית, בתם של יוכבד ויעקב צוק, 4.12.2016.

162 יצחק צוק, "בית הספר למלאכה ולעבודה ברחובות", בתוך: דב קמחי וי"ל ריקליס, ספר היובל של הסתדרות המורים תרס"ג – תשי"ג, תל אביב 1957, עמ' 547.

163 רחל אלבוים-דרור, "יוצרי החינוך העברי: בודדים מול רבים", הד החינוך סב, גיליון א (תשרי תשמ"ח), עמ' 10.